

ELMI TƏDQIQAT

Beynəlxalq onlayn elmi jurnal

SCIENTIFIC RESEARCH

International online scientific journal

aem.az

e-ISSN: 2789-6919

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

ELMİ TƏDQIQAT

Beynəlxalq onlayn elmi jurnal

Cild: 1 Sayı: 2

SCIENTIFIC RESEARCH

International online scientific journal

Volume: 1 Issue: 2

**Bakı – Baku
2021**

Jurnal Azərbaycan
Respublikası Ədliyyə Nazirliyi
Mətbu nəşrlərin
reyestrinə 01.03.2021-ci ildə
daxil edilmişdir.
Reyestr №4336

The journal is included in the
Register of Press editions of
the Ministry of Justice
of the Republic of Azerbaijan
on 01.03.2021.
Registration number: 4336

Redaksiyanın ünvanı:
Az1073, Bakı şəh.,
Mətbuat prospekti, 529,
“Azərbaycan” nəşriyyatı,
6-cı mərtəbə

Editorial address:
Az1073, Bakı,
Press Avenue, 529,
“Azerbaijan” Publish House,
6-th floor

Tel.: (050) 209 59 68
(055) 209 59 68
(012) 510 63 99

e-mail:
tedqiqat1707@gmail.com

Beynəlxalq indekslər / International indices

e-ISSN: 2789-6919
DOI: 10.36719

MENDELEY

© Jurnalda çap olunan materiallardan istifadə edərkən istinad mütləqdir.
© It is necessary to use reference while using the journal materials.
© www.aem.az
© info@aem.az

Təsisçi və baş redaktor:
Mübariz HÜSEYİNOV
tədqiqatçı
+994 50 209 59 68
tedqiqat1868@gmail.com
ORCHID IP 0000-0002-5274-0356

Founder and chief editor:
Mubariz HUSEYINOV
researcher
+994 50 209 59 68
tedqiqat1868@gmail.com
ORCHID IP 0000-0002-5274-0356

Redaktor:
Dürdanə HÜMBƏTOVA
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
durdanahumbatova@gmail.com

Editor:
Durdana HUMBATOVA
phd in philology, docent
durdanahumbatova@gmail.com

Redaktor köməkçisi:
Səidə ƏHMƏDOVA
seide-86@mail.ru

Assistant editor:
Saidah AHMADOVA
seide-86@mail.ru

Dillər üzrə redaktorlar

Assoc. Prof. Dr. Nəriman SEYİDƏLİYEV / Azərbaycan dili
Prof. Dr. Abbas ABBASOV / İngilis dili
Dr. Hacer DOLANBAY / Türk dili
Assoc. Prof. Dr. Dürdanə HÜMBƏTOVA / Rus dili

Language editors

Assoc. Prof. Dr. Nariman SEYİDALIYEV / Azerbaijani language
Prof. Dr. Abbas ABBASOV / English language
Dr. Hacer DOLANBAY / Turkish language
Assoc. Prof. Dr. Durdana HUMBATOVA / Russian language

Elmi sahələr üzrə redaktorlar

Assoc. Prof. Dr. Dürdanə MƏMMƏDOVA / Humanitar və ictimai elmlər bölməsi
Dr. Fuad RZAYEV / Təbiət elmləri bölməsi
Prof. Dr. Yaşar MEHRƏLİYEV / Dəqiq elmlər bölməsi
Assoc. Prof. Dr. Şahlar BABAYEV / Texnika elmləri bölməsi

Editors in scientific fields

Assoc. Prof. Dr. Durdana MAMMADOVA / Department of Humanities and social sciences
Dr. Fuad RZAYEV / Department of Nature sciences
Prof. Dr. Yaşar MEHRƏLİYEV / Department of Exact sciences
Assoc. Prof. Dr. Şahlar BABAYEV / Department of Technical sciences

REDAKSIYA HEYƏTİ

Humanitar və ictimai elmlər bölməsi

Prof. Dr. Möhsün NAĞISOYLU, AMEA Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Nərgiz AXUNDOVA, AMEA Tarix İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Nadir İLHAN, Ahi Evran Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Ceyran MAHMUDOVA, Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Mehmet YÜCE, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. İrina KREYDİÇ, Ukrayna Milli Texniki Universitetinin "İqor Sikorski adına Kiyev Polixexnik İnstitutu" / Ukrayna
Prof. Dr. Qəzənfər KAZIMOV, AMEA Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Coanna MARŞALEK-KAVA, Nikolay Kopernik Universiteti / Polşa
Prof. Dr. İzzət RÜSTƏMOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Şirindil ALİŞANOV, AMEA Ədəbiyyat İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Əmir ƏLİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Natalya MİŞİNA, Odessa Hüquq Akademiyası / Ukrayna
Prof. Dr. Funda TOPRAK, Ankara Yıldırım Beyazıt Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Anar İSGƏNDƏROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. İradə HÜSEYNOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Vidas KAVALIUSKAS, Vilnus Biznes Universiteti / Litva
Prof. Dr. Rüfət RÜSTƏMOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Firuzə ABBASOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Saodat MUXAMEDOVA, Daşkənd Pedaqoji Universiteti / Özbəkistan
Prof. Dr. Svetlana KOJİROVA, L.N.Qumilyov adına Avrasiya Milli Universiteti / Kazaxıstan
Prof. Dr. Masumə DAEİ, Təbriz Payame Noor Universiteti / İran İslam Respublikası
Prof. Dr. Rafail HƏSƏNOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Elşad MİRBƏŞİR OĞLU, Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası / Azərbaycan
Prof. Dr. Flera SEYFULLİNA, Kazan Federal Universiteti / Rusiya, Tatarıstan Respublikası
Prof. Dr. Şəhla SƏMƏDOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Şikar QASIMOV, Azərbaycan Texniki Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Müseyib İLYASOV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. İya ZUMBULADZE, Kutaisi Dövlət Unversiteti / Gürcüstan
Prof. Dr. Mönsüm ALIŞOV, “İdrak” liseyi / Azərbaycan
Prof. Dr. Abbas ABBASOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Həbibə ALLAHVERDİYEVA, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Rəşid CABBAROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Asiman QULİYEV, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Kulaş MAMİROVA, Qazaxstan Milli Qadın Pedaqoji Univeristetini / Qazaxıstan
Assoc. Prof. Dr. Andrey RAQULİN, Rusiya Federasiyasının DİN Moskva Universiteti / Rusiya
Assoc. Prof. Dr. Nəriman SEYİDƏLİYEV, AMEA Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Elza ALIŞOVA, Girne American University / Türkiyə
Assoc. Prof. Dr. Dürdanə MƏMMƏDOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Gülnöz SATTOROVA, ÖREA Özbək Dili, Ədəbiyyatı və Folkloru İnstitutu / Özbəkistan
Assoc. Prof. Dr. Andrey SIZRANOV, Həştərxan Dövlət Universiteti / Rusiya
Dr. Hacer DOLANBAY, Muş Alparslan Universiteti / Türkiyə
Dr. Rövşən RAMİZOĞLU, Selcuk Universiteti / Türkiyə

Təbiət elmləri bölməsi

Prof. Dr. Eldar QASIMOV, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Onur URAL, Selcuk Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Vaqif ABBASOV, AMEA Neft-Kimya Prosesləri İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Nikolay BRİKO, İ.M.Seçenov adına Birinci Moskva Dövlət Tibb Universiteti / Rusiya
Prof. Dr. Georgi DUKA, Moldova Elmlər Akademiyası / Moldova
Prof. Dr. Mehmet KARATAŞ, Necmettin Erbakan Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Sabir HƏBİBOV, Rusiya Tibbi-Texniki Elmlər Akademiyası / Rusiya
Prof. Dr. İbrahim CƏFƏROV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Elçin AĞAYEV, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Elşad QURBANOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Duyğu KILIÇ, Amasiya Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Zöhrab QARAYEV, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Mehmet ÜNLÜ, Marmara Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. İlham KAZIMOV, M.Topçubaşov adına Elmi Cərrahiyyə Mərkəzi / Azərbaycan
Prof. Dr. İbadulla AĞAYEV, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. David MENABDE, Kutaisi Dövlət Unversiteti / Gürcüstan
Prof. Dr. Elxan NURİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Dr. Asif MANAFOV, AMEA Zoologiya İnstitutu / Azərbaycan
Dr. Əli ZALOV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Dr. Elçin HÜSEYN, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti / Azərbaycan
Dr. Erkin İSAKOV, Fərqanə İctimai Sağlamlıq Tibb İnstitutu / Özbəkistan
Prof. Ali AZQANI, Taylerdəki Texas Universiteti / ABŞ
Dr. Xanzoda YULDAŞEVA, Tibb İşçilərinin Peşə Kvalifikasiyasının İnkişafı Mərkəzi / Özbəkistan
Assoc. Prof. Dr. Mahir HACIYEV, Heyvandarlıq Elmi-Tedqiqat institutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Arif HÜSEYNOV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Sevdə TAHİRLİ, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Ramiz ƏHLİMANOV, Bakı Dövlət Unversiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Elza ORUCOVA, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Aytəkin AXUNDOVA, Bakı Slavyan Universiteti / Azərbaycan
Dr. Fuad RZAYEV, AMEA Zoologiya İnstitutu / Azərbaycan

Dəqiq elmlər bölməsi

Prof. Dr. Məhəmməd MEHDİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Yusif MƏMMƏDOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Eldar VƏLİYEV, Milli Texniki Universitet / Ukrayna
Prof. Dr. Yaşar MEHRƏLİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Eldar MƏSİMOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Maarif CƏFƏROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Səadət KƏRİMİ, Kral Texnologiya İnstitutu / İsveç

Texnika elmləri bölməsi

Prof. Dr. Elçin İSGƏNDƏRZADƏ, Azərbaycan Texniki Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Cəlaləddin MƏMMƏDOV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Valeriy LİSENKO, Ümumrusiya Metroloji Xidmət Elmi-Tədqiqat İnstitutu / Rusiya
Assoc. Prof. Dr. Şahlar BABAYEV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Elov BOTİR, Ə.Nəvai adına Daşkənd Dövlət Özbək Dili və Ədəbiyyatı Univeriteti / Özbəkistan
Assoc. Prof. Dr. Zəfər CƏFƏROV, Azərbaycan Dövlət Memarlıq və İnşaat Universiteti / Azərbaycan

EDITORIAL STAFF

Humanities and Social Sciences section

Prof. Dr. Mohsun NAGISOYLU, Institute of Linguistics of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Nargiz AKHUNDOVA, Institute of History of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Nadir ILHAN, Ahi Evran University / Turkey
Prof. Dr. Jeyran MAHMUDOVA, Azerbaijan State University of Culture and Arts / Azerbaijan
Prof. Dr. Mehmet YUJE, Azerbaijan State Economic University/ Azerbaijan
Prof. Dr. Irina KREIDYCH, National Technical University of Ukraine «Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute» / Ukraine
Prof. Dr. Gazanfar KAZIMOV, Institute of Linguistics of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Joanna MARSZALEK-KAWA, Nicolaus Copernicus University / Poland
Prof. Dr. İzzet RUSTAMOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Shirindil ALISHANOV, Institute of Literature of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Amir ALIYEV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Natalya MISHINA, Odessa Law Academy / Ukraine
Prof. Dr. Funda TOPRAK, Ankara Yıldırım Beyazıt University / Turkey
Prof. Dr. Anar İSGƏNDƏROV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. İrada HUSEYNOVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Vidas KAVALIAUSKAS, Vilnius Business University / Lithuania
Prof. Dr. Rufat RUSTAMOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Firuza ABBASOVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Saodat MUKHAMEDOVA, Tashkent Pedagogical University / Uzbekistan
Prof. Dr. Svetlana KOJIROVA, L.N.Gumilyov Eurasian National University / Kazakhstan
Prof. Dr. Masuma DAEL, Payame Noor University of Tabriz / Islamic Republic of Iran
Prof. Dr. Rafail HASANOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Elshad MIRBASHIR OGLU, Academy of Public Administration under the President of the Republic of Azerbaijan / Azerbaijan
Prof. Dr. Flera SEYFULLINA, Kazan Federal University / Russia, Republic of Tatarstan
Prof. Dr. Shahla SAMADOVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Shikar GASIMOV, Azerbaijan Technical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Museyib İLYASOV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Prof. Dr. İya ZUMBULADZE, Kutaisi State University / Georgia
Prof. Dr. Monsum ALISHOV, İdrak Lyceum / Azerbaijan
Prof. Dr. Abbas ABBASOV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Habiba ALLAHVERDIYEVA, Nakhchivan State University/Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Rashid JABBAROV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Asiman GULIYEV, Azerbaijan State University of Economics / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Kulash MAMIROVA, Kazakhstan National Woman Pedagogical Institute / Kazakhstan
Assoc. Prof. Dr. Andrey RAGULIN, Moscow University of the Ministry of Internal Affairs of the Russian Federation / Russia
Assoc. Prof. Dr. Nariman SEYİDALIYEV, Institute of Linguistics of ANAS / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Elza ALISHOVA, Girne American University / Turkey
Assoc. Prof. Dr. Durdana MAMMADOVA, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Gulnoz SATTOROVA, Institute of Uzbek Language, Literature and Folklore of the Uzbekistan Academy of Sciences / Uzbekistan
Assoc. Prof. Dr. Andrey SIZRANOV, Astrakhan State University / Russia
Dr. Hajer DOLANBAY, Mush Alparslan University / Turkey
Dr. Rovshan RAMIZOGLU, Seljuk University / Turkey

Natural Sciences section

Prof. Dr. Eldar GASIMOV, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Onur URAL, Seljuk University / Turkey
Prof. Dr. Vagif ABBASOV, Institute of Petrochemical Processes of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Nikolai BRICO, First Moscow State Medical University named after I.M.Sechenov / Russia
Prof. Dr. Georgi DUKA, Moldovan Academy of Sciences / Moldova
Prof. Dr. Mehmet KARATASH, Nejmettin Erbakan University / Turkey
Prof. Dr. Sabir HABIBOV, Russian Academy of Medical and Technical Sciences / Russia
Prof. Dr. Ibrahim JAFAROV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan
Prof. Dr. Elchin AGAYEV, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Elshad GURBANOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Duygu KILIC, Amasya University / Turkey
Prof. Dr. Zohrab GARAYEV, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Mehmet UNLU, Marmara University / Turkey
Prof. Dr. Ilham KAZIMOV, Scientific Surgery Center named after M.Topchubashov / Azerbaijan
Prof. Dr. Ibadulla AGAYEV, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan
Prof. Dr. David MENABDE, Kutaisi State University / Georgia
Prof. Dr. Elkhan NURIYEV, Baku State University / Azerbaijan
Dr. Asif MANAFOV, Institute of Zoology of ANAS / Azerbaijan
Dr. Ali ZALOV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Dr. Elcin HUSEYN, Azerbaijan State University of Oil and Industry / Azerbaijan
Dr. Erkin ISAKOV, Fergana Institute of Public Health / Uzbekistan
Prof. Ali AZGANY, University of Texas at Tyler / USA
Dr. Khanzoda YULDASHEVA, Center for Professional Development of Medical Workers / Uzbekistan
Assoc. Prof. Dr. Mahir HAJIYEV, Cattle-breeding Scientific research institute / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Arif HUSEYNOV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Sevda TAHIRLI, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Ramiz AHLIMANOV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Elza ORUCOVA, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Aytekin AKHUNDOVA, Baku Slavic University / Azerbaijan
Dr. Fuad RZAYEV, Zoology Institute of ANAS / Azerbaijan

Exact sciences section

Prof. Dr. Mahammad MEHDIYEV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Yusif MAMMADOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Eldar VALIYEV, National Technical University / Ukraine
Prof. Dr. Yashar MEHRALIYEV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Eldar MASIMOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Maarif JAFAROV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Saadat KARIMI, Royal Institute of Technology / Sweden

Technical sciences section

Prof. Dr. Elchin ISGANDARZADE, Azerbaijan Technical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Jalaladdin MAMMADOV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan
Prof. Dr. Valery LISENKO, All-Russian Metrological Service Research Institute / Russia
Assoc. Prof. Dr. Shahlar BABAYEV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Elov BOTIR, Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after A.Navai / Uzbekistan
Assoc. Prof. Dr. Zafar JAFAROV, Azerbaijan State University of Architecture and Construction / Azerbaijan

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR

HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2789-6919/7-11>

Mehriban Məhəmməd qızı Təhməzova

Azərbaycan Dillər Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
m.tehmezova.adu.edu.az@bk.ru

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ İŞLƏNƏN TERMINLƏRİN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: terminlər, alınma sözlər, üsul, elm sahəsi, mənşə

The main features of the terms used in the Azerbaijani language Summary

Today, the process of introducing terms from other languages into the literary language of Azerbaijan continues. It is necessary to be able to use these terms, which have entered our language since the beginning of the XXI century. Any lexical unit used in an inappropriate place can cause problems for the development of the language in which it is accepted and lead to certain problems. Thus, when terms from other languages enter our language, it is necessary to use them in full accordance with the rules and laws that exist in our language. One of the main points we will focus on here is responsibility in linguistics, to be more careful. Although the overuse of derivation terms is sometimes welcomed by people, it is completely contrary to scientific language.

Key words: *terms, borrowed words, method, science, origin*

Dilçiliyin ən əsas məsələlərindən biri terminologiya və onun inkişafıdır. Hər bir dilin inkişafında həmin dilin terminologiyası mühüm rol oynayır. Terminologiyanın inkişafında müxtəlif sahələrə aid terminlərə diqqət verilir, təsnifatı verilir və həmin terminlər müəyyən əlamətlərinə görə qruplaşdırılır. Elm və texnikanın fərqli sahələrində yaranan yeni anlayışların ifadə edilməsi üçün terminlər yaradılır. Bu terminlər meydana gələrkən ilk növbədə dilin lüğət tərkibinin daxili imkanları əsas götürülərək istifadə edilir. İstənilən bir dilin inkişafında cəmiyyətdə olan yenilikləri, hər ötən gün yaranan yeni anlayışları tək-cə bir dilin daxili imkanları üsulundan istifadə edərək adlandırmaq mümkün deyildir. Dilin daxili imkanları hesabına hər hansı bir anlayışın ifadə edilməsi üçün uyğun termin tapmaq mümkünsüz olduqda digər bir dildən bu anlayışı əks etdirən terminin hazır formada alınıb istifadə edilməsi ehtiyacı yaranır. Azərbaycan dilində terminlərin yaranma tarixi, inkişafı və funksional tədqiqi bir çox cəhətdən aktualdır.

Müasir dövrimizdə elmi-texniki inkişaf, ictimai və siyasi həyatın davamlı şəkildə inkişaf etməsi müxtəlif dillərdə terminoloji sistemlərin daim dəyişməsinə, həmçinin inkişaf etməsinə təsir edir. Baş verən bu dəyişikliklərə diqqət yetirmək və terminologiyanın inkişaf etməsini düzgün şəkildə istiqamətləndirmək zəruri məsələlərdəndir. Terminologiya hər bir dildə elm və texnikada baş verən dəyişikliklərlə uyğunlaşmalıdır. Dilin terminoloji sistemi fərqli elm sahələrini birləşdirdiyi kimi, ayrı-ayrı dillərin fonetika, leksika və qrammatikaya aid xüsusiyyətlərini də cəmləşdirir. Bu səbəbdən də digər dillərdən alınma terminlər və beynəlmiləl terminlərin axın etməsi dil keçən terminlərin nizamlanması, dilimizin tələblərinə uyğunlaşdırılması kimi aktual məsələləri meydana çıxarır. Dilin daxili imkanları əsasında terminlər yaradarkən aşağıdakı üsullardan istifadə edilir:

1) Semantik üsul 2) Morfoloji üsul 3) Sintaktik üsul 4) Kalka üsulu 5) Sözlərin ixtisarı və qısaldılması (abreviaturalar).

Termin (*lat. terminus* — sərhəd, son hədd) — müxtəlif ixtisas və peşə sahibləri ilə əlaqədar sözlər (ixtisas sözləri). Terminlər hansısa sahənin predmetləri, halları, anlayışları üçün ixtisaslaşmış məzmun daşıyır. Müxtəlif elm sahələrinə aid olan peşə və ixtisas sözlərinə terminlər deyilir. Bir qayda olaraq, bu sözlər müəyyən elm sahələrində çalışan şəxslər tərəfindən başa düşülür. Hər bir elm sahəsinin özünəməxsus terminləri var. Məsələn, **həkim**: *validol, angina, pnevmoniya, hipertoniya*; **riyaziyyatçı**: *tənlik, çoxhədli, integral, sinus, tangens*, **bioloq**: *hüceyrə, sitoplazma, mitoxondri, xromosom*; **musiqiçi**: *piano, forte, soprano, bas, tenor* sözlərini başqa ixtisas sahiblərinə nisbətən daha çox işlədir.

Azərbaycan dilində, eləcə də dünya dillərində alınma terminologiya daha geniş yayılmışdır. Həm şərq, həm qərb dillərinə aid terminlər dilimizdə milli terminologiyaya üstələyir. Bu da elmin beynəlxalq xarakterindən irəli gəlir. Bir çox terminlər var ki, dünyanın bir çox dillərində eynidir.

Terminlərin çoxu alınma mənşəlidir, ancaq milli mənşəli terminlər də var. Milli mənşəli terminlər daha çox dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq, tarix, fəlsəfə kimi humanitar fənlərlə bağlıdır.

Terminlər iki yerə bölünür:

1.Yalnız termin kimi işlənən sözlər. Bu cür sözlər yalnız elm sahəsində işlədilir, bu sözləri həmin peşə-ixtisasla məşğul olan inasanlar anlayır. Məsələn, *vegetasiya, tangens, loqarifma, sarkazm, difraksiya* və s.

2.Həm termin, həm də ümumişlək söz kimi işlənən sözlər. Bu cür sözlər isə hər kəs tərəfindən anlaşılır. Məsələn: *sifət, bucaq, güc, təyin, vurma, qüvvə, sürət, tərəf* və s.

Adi sözlərdən fərqli olaraq terminlər birmənalıdır və ədəbi izah deyildir. Terminlər, əsasən, elmi üslubda işlədilir. Dilimizdə elə sözlər var ki, onlar yalnız termin kimi işlənir. Məsələn, *relyef, qrafiant, fiksaj, akvarel, metafora, sinexdoxa* və s. Elə sözlər var ki, onlar həm termin, həm də ümumişlək söz kimi işlənir. Məs: *aşiq, ada, bənd, isim, güc, bucaq, qüvvə, enerji, zərf* və s. Cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar olaraq terminlərdən bəziləri ümumişlək sözlərə çevrilir. Məsələn: *ekran, solo, aspirin, arayış, protokol, soyuducu, komputer* və s. Terminlər çoxu alınmadır. Amma terminlərdən milli olanlar da var. Məsələn, *qoşma, çıxma, vurma, bölünən, bölən, arayış bölmə, qalıq*, və s.

Terminlərin əsas xüsusiyyətləri kimi aşağıdakıları qeyd etmək olar;

- Yiğcamlıq
- Yeni söz yaratmaq qabiliyyətinə malik olmaq
- Emosionallığın olmaması
- Məcəziliyin, sətiraltı mənanın olmaması
- Çoxmənalılığın olmaması
- Əksər hallarda sinoniminin olmaması.

Müstəqillik illərində ölkəmizdə uğurlu islahatların aparılması, elm sahələrinin inteqrasiyası, elmi biliklərin müxtəlif istiqamətlərdə inkişafı, xarici dövlətlərlə ictimai-siyasi əlaqələrin güclənməsi elm sahələrində terminoloji bazanın da inkişafına təsir göstərmişdir. Elmin müxtəlif sahələrinə aid hər hansı bir əşya və ya mücərrəd anlayış məfhumunu bildiren söz və söz birləşmələri termin adlanır. Adi sözlərdən fərqli olaraq terminlər həmişə dəqiq bir mənaya, müstəqil və aydın məzmunu malik olur. Terminlər elmi üslubda daha çox işlənir. Elmin, texnikanın incəsənətin hər bir sahəsinin özünəməxsus terminologiyası vardır. Bura daxil olan terminlərin bir qismi ümumi orta bilik səviyyəsinə malik adamlara belə tanış olduğu halda, bəziləri çox vaxt ancaq həmin elmin mütəxəssislərinə, o elmi bilənlərə aydın olur.

Əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi, müstəqillik dövründə də elm və texnikanın müxtəlif sahələri üzrə terminlərin yaranması üç istiqamətdə gedir:

1. Dilin daxili imkanları əsasında termin yaradıcılığı
2. Beynəlxalq terminologiyaya əsaslanan termin yaradıcılığı
3. Türk dillərinin təsiri ilə termin yaradıcılığı

Birinci və üçüncü istiqamətlərdə terminlər yalnız bir dil əsasında yaranırsa, ikinci istiqamətdə isə terminlər müxtəlif dünya dillərindən alınır.

Terminlərin çoxu alınma mənşəli olur. Əlbəttə, milli mənşəli terminlər də az deyil. Belə terminlər daha çox humanitar (dilçilik, tarix, fəlsəfə, ədəbiyyatşünaslıq) elm sahələri üçün

xarakterikdir. Elm beynəlmiləl xarakter daşdığı üçün terminlər daha çox alınma sözlərdən ibarət olur. Elə anlayışlar da var ki, onlar həm milli, həm də alınma terminlərlə ifadə olunur. Terminlərin paralel işlənməsinə dair nümunələr:

proteza – səs artımı, assimilyasiya – səs uyuşması, dissimilyasiya – səs fərqləşməsi, mübaliğə - şişirtmə, təşbeh – bənzətmə.

Bəzi anlayışlar da var ki, onlar həm ərəb-fars, həm də Avropa mənşəli terminlərlə ifadə olunur; məsafə – interval, düstur – formul, ərazi – region, fəal – aktiv, inkişaf – dinamika, rəmz – simvol, istilah – termin, kinayə – ironiya – sarkazm və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu terminlərin çoxu son illərin mətbuatında paralel işlənməkdədir. Təbii ki, müəyyən tarixi şərait bu cür paralelliyi aradan qaldıracaq, ya da təbii seçmə nəticəsində uyğun olan variantın işlənməsinə üstünlük veriləcəkdir. Məsələn, "tendensiya" beynəlmiləl termindir, tələffüzü bir qədər çətin, lakin publisistik üslubda ondan geniş istifadə olunur. Onunla paralel işlənən "ənənə" termini ərəb mənşəli söz olaraq dilə daha yatımlıdır. Bu müqayisəni potensial – imkan, informasiya – məlumat, teoriya – nəzəriyyə terminləri üçün də söyləmək olar. Son dövrlərdə terminologiyanın zənginləşməsində yeni yaranan və kəmiyyətə çox olan iqtisadi terminlərin böyük rolu var.

Məsələn: İpoteka – (yunanca hupoteka-girov) kredit almaq məqsədilə daşınmaz əmlakın, əsasən, torpaq və tikililərin girov qoyulması. İpoteka girovun elə formasıdır ki, girov qoyulan əmlak kreditora keçmir, borc alanda qalır.

Diskreditasiya – (fransızca disççediter sözündəndir, etibardan salmaq deməkdir) iqtisadi subyektin ona olan inamdan məhrum edilməsinə, onun nüfuzdan salınmasına və imicinin korlanmasına yönəlmiş qəsdən edilən fəaliyyətdir.

Depozit – (latınca depositum sözündəndir, saxlanmağa verilmiş əşya mənası daşıyır) kredit təşkilatına saxlanmağa verilmiş qiymətli kağızlar və pul vəsaitləri.

Avropa dillərindən alınaraq dilimizdə işlənən terminlərin kəmiyyətə artımı müstəqillik illərində daha çox müşahidə olunur. Müxtəlif sahələri əhatə edən bu yeni terminlər, əsasən, dilimizin fonetik, leksik, qrammatik normalarına uyğun olaraq işlənir. 1920-ci ildən 1990-cı ilədək termin yaradıcılığında rus dilindən və onun vasitəsilə başqa dillərdən termin alınması prosesi güclü idisə, 1990-cı ildən sonra Qərbi Avropa, xüsusilə ingilis dilindən alınan terminlər üstünlük təşkil edir. Müstəqillik dövründə dildə özləşmə, yəni alınma sözlərin milli sözlərlə əvəz olunması meyli müşahidə olunur. Bu baxımdan türk dillərinin, xüsusilə Türkiyə türkcəsinin təsiri hiss olunur. Ana dilimizin dövlət dili səviyyəsinə yüksəltdiyi, saflığının qorunub saxlanması uğrunda mübarizənin aparıldığı bir dövrdə Azərbaycan dilinin daxili imkanları əsasında termin yaratmaq, hətta ən mürəkkəb elmi anlayışları belə ifadə etmək mümkündür.

Azərbaycan dilinə ən çox terminlər ingilis dilindən keçmişdir. İngilis dili terminləri isə dilimizə rus dili vasitəsilə keçmişdir. Rus dili vasitəsi ilə keçən terminlər əvvəlcə məhdud sayda insanlar tərəfindən işlədilsə də zaman keçdikcə geniş kütlə tərəfindən işlədilməyə başlayır. Bu isə yeni terminlərin yaranması üçün baza rolunu oynayır. Xüsusi ilə müstəqillik illərində dilimizə texniki proseslər, texnikanın inkişafı ilə bağlı olaraq yeni terminlər daxil olmuşdur. İnformatika termini ilə əlaqədar bu dövrdə yeni terminlər Azərbaycan dilinə daxil olmuşdur. Bu terminlərə *faks, fayl, bayt* və s. alınma terminləri nümunə göstərə bilərik və onlar müxtəlif cür təşkil olunur:

1) Fərqli dillərdən dilimizə keçərək yaranan terminlərin adətən birinci tərəfi avropa, ikinci tərəfi isə ərəb-fars mənşəli sözlərdən təşkil olunur: Məsələn, *mikrosənəd, beta-şüalar* və s.

2) Bəzi mürəkkəb terminlər hazır şəkildə alınır və dilə daxil olur: Məsələn, *mikrodisk, blok-sxem* və s.

3) Hazır şəkildə alınan söz birləşmələri də dilimizdə geniş işlənmə dairəsinə malikdir. Məsələn, *struktur linqvistik, elektron sxem* və s.

Tərəfləri müxtəlif dillərdən alınan terminlər özləri də qruplara ayrılır:

- a) Hər iki komponenti ərəb-fars mənşəli sözlərdən alınan terminlər
- b) Rus-avropa və ərəb-fars dillərindən alınan terminlər
- c) Tərkib hissələrinin ikisi də rus-avropa dillərindən alınan terminlər

Tarixdən bizə aydındır ki, Azərbaycan ərazisinə monqollar, ərəblər və farsların axını, məskunlaşması prosesi olmuşdur. Bunların basqını mədəniyyətimizi, xalqımızın birliyini məhv edə bilməmişdir. Bütün bunlara baxmayaraq, ərəb və fars dillərindən dilimizə çoxlu sayda terminlər keçmişdir. Ərəb və fars dillərindən dilimizə keçən sözlər başqa dillər vasitəsi ilə deyil birbaşa keçmişdir. Təbii ki, bu terminlər dilimizin qayda və qanunlarına uyğunlaşdırılmışdır. Ərəb və fars dillərindən dilimizə keçən terminlər ticarət, mədəni əlaqələr və ən əsası islam dininin təsiri altında keçmişdir. İslam dininin təsiri nəticəsində dilimizə keçən terminlərə: *aşura (ərəb)*, *hədis (ərəb)*, *şəriət (ərəb)*, *mürid (ərəb)*, *şiə (ərəb)* və s.

Bundan əlavə ərəb və fars dillərindən dilimizə musiqi, hərbi, zoologiya, ədəbiyyatşünaslıq və s. sahələrə aid olan terminlər daxil olmuşdur:

- 1) Tibbi terminlər: *dərman*, *müayinə*, *müalicə*;
- 2) Hərbi terminlər: *əsgər*, *cəbhə*, *zabit*;
- 3) Musiqi terminləri: *segah*, *dəstgah*, *dəf*;
- 4) Kimya və zoologiya terminləri: *xassə*, *zülal*, *zürəfə*, *mərcan*, *fil*, *naşatr* və s.
- 5) Ədəbiyyatşünaslıq terminləri: *lətifə*, *vəzn*, *rübai*, *təkrir* və s.

Azərbaycan dilinin terminologiyasının zənginləşməsində rus dilinin əhəmiyyəti böyükdür. Rus dili ilə Azərbaycan arasında mədəni, ictimai, iqtisadi, siyasi əlaqələr əsasən XX əsrin 20-ci illərindən sonra nüfuz etməyə başlamışdır. Rus dili Azərbaycan terminologiyasının zənginləşməsində əsas mənbələrdən biri olmuşdur. 1920-1930-cu illər rus dili terminlərin dilimizə daxil olduğu əsas dövrlərdən biri hesab edilir. Bu dövrdə müxtəlif siyasi və ictimai təşkilatların yaranması ilə əlaqədar müxtəlif terminlər dilimizə keçmişdir. Məsələn, *sovet*, *mənşevik*, *bolşevik* və s. Bu terminlər sabitləşərək vətəndaşlıq hüququ qazanmışdır. Rus mənşəli terminlərin Azərbaycan dilinə əsas dövrlərindən biri 1930-1945-ci illər hesab edilir. Həmin dövrdə Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi hərbi, geyim, rütbə, qoşun adları rus mənşəli terminlərlə zənginləşmişdir. Məsələn, *rota*, *minomyot* və s. Azərbaycan dilində olan rus mənşəli terminləri belə qruplaşdırma bilirik:

- 1) Tarix terminləri: *duma*, *çar*, *pristav* və s.
- 2) Texnika terminləri: *vinkler*, *jelonka* və s.
- 3) Ədəbiyyatşünaslıq terminləri: *oçerk*, *povest* və s.
- 4) Dənizçilik terminləri: *teploxod*, *burtik* və s.
- 5) Zoologiya terminləri: *treska*, *zubr* və s.

Bu dildən alınan terminlərin əsas cəhəti odur ki, həmin terminlər ilk əvvəl məhdud sferada işlənir, lakin müəyyən müddət keçdikdən sonra işlənmə sferası genişlənir və digər yeni terminlərin yaranması üçün baza rolunu oynayırlar. Dilimizdəki rus dilindən alınan bütün terminlər mənsubiyyət kateqoriyasının formaları üzrə dəyişir. Azərbaycan dilinin qaydalarına müvafiq şəkildə hallana bilir. Həmçinin rus dilində hal şəkilçilərinə malik olamayan terminlər də Azərbaycan dilində hallana bilir. Məsələn: *piano*, *pianinonun*, *pianinoya* və s.

Rus dilindən yalnız cəm formasında işlənən isimlər alınarkən onların cəm formasını göstərən şəkilçi ya dəyişdirilir, ya da ixtisar edilir. Bu cür terminləri Azərbaycan dilində cəm şəkilçisi əlavə etməklə də işlətmək mümkündür. Məsələn: *sutkalar*, *mebellər* və s. Rus dilindən alınan söz və terminlərin böyük bir qismini mürəkkəb terminlər təşkil edir. Şübhəsiz ki, dilimizin terminologiyasının zənginləşməsində bu terminlərin də rolu danılmazdır. Belə terminlərin hər iki tərəfi alınma sözdür. Başqa alınma terminlər kimi, mürəkkəb terminlər də dilimizin qayda-qanunlarına müvafiq şəkildə işlənir. Amma birləşməni təşkil edən sözlərin yeri Azərbaycan dilində də dəyişdirilmir. Burada yalnız termini təşkil edən sözlərdəki şəkilçilərin yeri dəyişir. Məsələn: *партийный комитет* - *partiya komitəsi* və s.

Bugünkü dövrümüzdə də Azərbaycanın ədəbi dilinə başqa dillərdən terminlər daxil olma prosesi davam edir. XXI əsrin əvvəllərindən dilimizə daxil olan həmin terminlərdən yararlı şəkildə istifadə edə bilməyi bacarmaq lazımdır. Uyğun olmayan yerdə istifadə edilən hər bir leksik vahid qəbul olunduğu dilin inkişaf etməsinə problem yaradıb, müəyyən problemlərə gətirib çıxara bilir. Beləliklə, başqa dillərdən terminlər dilimizə daxil olarkən dilimizdə mövcud olan qayda və qanunlarına tamamilə uyğunlaşdırıb istifadə etmək lazımdır. Burada əsas diqqət yetirəcəyimiz məqamlardan biri dilçilikdə məsuliyyət, daha da ehtiyatlı davranmaqdır. Alınma terminlərdən həddən artıq istifadə olunması bəzən insanlar tərəfindən mülayim şəkildə qarşılanırsa da, elmi dilə tamamilə ziddir.

References

1. Adilov M.Y., Verdiyeva Z.N., Agayeva F.M. "Explanatory linguistic terms" Baku: "Writer", 1989, 290 p.
2. Jafarov Nizami. Selected works. Baku: Elm, 2007, 352 p.
3. Abdurrahimov A.A "Art and professional names in the Azerbaijani language" Baku, 1998, 342 p.
4. Hajiyev A. Terminology in the Azerbaijani language. Baku, 2002, 124 p
5. Hasanov H. The use of dialect vocabulary in terminology. "Terminology issues", Baku, Science, 1984
6. Ismayilova M.A. Linguistic analysis of terms in the Azerbaijani language. Baku, Ozan, 2006, p.91
7. Gasimov I. Azerbaijani terminology, Baku, 2007.
8. Gasimov M.Sh. Basics of Azerbaijani language terminology. Baku, 1973, 186p
9. Mahmudov M. Linguistic terms and their regulation. Terminology issues; Baku: 2003, p. 184
10. Sadigova S.A. Terminology of the Azerbaijani language. Baku, Science, 2011, p.145 (2)
11. Veyselli F.Y. Basics of linguistics. Baku-2013, 417 p.
12. Mammadli N. Acquisition terms. Baku, Science, 1997.

Göndərib: 08.10.2021

Qəbul edilib: 24.10.2021

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2789-6919/12-16>

Дурдана Фарман гызы Гумбатова
Бакинский славянский университет
доктор философии по филологии, доцент
durdanahumbatova@gmail.com

ХАРАКТЕР – КОМПРОМИСС КАК ЦЕНТРАЛЬНЫЙ ОБРАЗ В СИСТЕМЕ ОБРАЗОВ ГОРОДСКОЙ ПРОЗЫ (на материале произведений Ю.Трифонова и Анара)

Ключевые слова: Ю.Трифонов, Анар, городская проза, характер-компромисс, интеллигент

Compromising kind of character as the basic one in the system of characters in urbanistic prose (on the material of works by Y.Trifonov and Anar)

Summary

In the centre of the city prose stands a man. This is image of a man who always goes to the compromise, was a central art type in this literature. Y.Trifonov and Anar analysis psychological and social factors that touch the formation of such a man in their works. The writes explain the different aspects of the image and achieve the unity of it.

Введение

Личность человека подобна пограничной черте между его собственным «Я» и безграничным миром отношений с окружающей средой, с другой стороны. С каждым из этих миров у человека складываются различные отношения. А художественный образ, базируясь на жизненном материале, преломляется в свете миропонимания и мировосприятия художника, социально-исторического контекста эпохи. Сам художественный образ субъективен, но «субъективность» детали, образа по-особому дорога в литературе. И она не противоречит объективной правде искусства, не умаляет реалистического характера художественного исследования.

В творчестве Ю.Трифонова и Анара наиболее важное место занимает характер-компромисс. Так, условно можно назвать тех героев писателя, которые способны видеть и ощущать изъяны в своей жизни, но не способны к борьбе за их выравнивание. И хотя на первый взгляд этот компромисс кажется безобидным, но глубокий психологический анализ помогает выявить ту душевную борьбу этих людей, которой он сопровождается. Автор портрета-воспоминания о Ю.Трифонове Ю.Оклянский называет таких персонажей «усталыми героями Трифонова» и отмечает, что «Дмитриев («Обмен») и Вадим Глебов («Дом на набережной») обозначают собой как бы начало и конец в длинной цепи психологических и нравственных превращений на пути внутренней податливости и приспособительных перемен личности. Первое грехопадение совести («духовный обмен») только кладет начало дальнейшему манипулированию ею...» (1, 172). Душевная драма Дмитриева связана с тем, что он находится между кланами Дмитриевых (интеллигентность) и Лукьяновыми (расчет). Внутренне не соглашаясь с собственным «олукьяниванием», он все же не оказывается способен к борьбе против этого: спокойно созерцает этот процесс в себе и идя на поводу у Лукьяновых даже соглашается на обмен квартиры, вопреки желанию своей матери. Именно в уста его матери и вложены слова: «Ты уже давно обменялся», характеризующие психологическое состояние Дмитриева.

Герой романа «Утоление жажды» журналист Корышев приехал в Туркмению летом 1957 года в надежде вырваться из профессионального и материального тупика, в котором находился не по своей вине. Его отец, старый революционер, член партии с 1907 года, был посмертно реабилитирован. Это и дает ему возможность устроиться в областную газету

Туркмении. И в редакции и в личной жизни он сталкивается с изменами, подвохами, предательством, но решительно воспротивиться этому он не оказывается способен.

В повести «Предварительные итоги» характер-компромисс Геннадий Сергеевич. Мы застаем его в момент душевного кризиса, когда он, условно говоря, подводит свои «предварительные итоги»: он ушел из дома потому что был убежден: «...если уж дома, в своем скворечнике, в том, до чего никому нет дела, кроме меня, я не могу быть независимым, не имен права совершать поступки, тогда я ничтожество, насекомое»¹ (II, 70).

Но Геннадий Сергеевич живет мечтой о счастливой семье. Подсознательно проводит параллель между домом Язгуль и Атабалы и своим разрушившимся домом: «Если бы у меня было хоть четверо детей, если б Рита работала и если бы мы держали корову - каким бы я был замечательным человеком!» - мысленно восклицает герой (II, 94).

Анар в своих произведениях также обратился к этому литературному типу. Среди них можно назвать образ Неймата из «Круга», который страдает от однообразия жизни. «Он - человек пытливой души, его сердце открыто заботам о человечестве...» (2, 368). Неймат прекрасно понимает, что никогда не изменится картина за его окном, но все же ничего не может сделать против этого, он спокойно созерцает это однообразие в своей жизни. Картина за окном символизирует скучную, однообразную жизнь Неймата: «...Неймат сегодня повторяет вчерашний день, а завтра будет повторять сегодняшний» - отмечает Ар.Гаджиев (3, 48).

Семья Неймата уже давно хочет, чтобы и в их доме появилось чудо техники – магнитофон. В тот день, когда Неймат покупает магнитофон, радость его детей оказывается безграничной. Они весь вечер записывали свои голоса на ленту. Но Неймат скоро начинает ощущать недолговечность и этой радости. Его начинает внутренне раздражать многократное прокручивание магнитофонной ленты, звучание одних и тех же слов и т.д. Хотя внутренне он протестует, но подобно трифоновскому Дмитриеву, он свой протест не выражает в какой-либо заметной форме. Неймат продолжает жить, работать и принимать в своем доме людей, которые ему абсолютно не нравятся, таких как Муртуз Балаевич и др., которые оценивают людей по социальному статусу и материальному достатку.

Образ Неймата очень близок к образу Геннадия Сергеевича. Но в отличии от него, Неймат, как видим не уходит из дома, не оставляет семью. В этом сказывается та ментальность, носителем которой является автор повести. Также ощущается некоторая лояльность Анара в отношении к своему герою, в этом плане Ю.Трифонов более безжалостен к этому литературному типу.

Среди персонажей ближе всех герою ему именно Тахмина. Во время ночного телефонного разговора он исповедуется перед ней и благодарит ее за эту возможность: «- Ты знаешь, я так тебе благодарен. У меня было так тяжело на сердце. Вот поговорили и стало легче. Я вчера магнитофон.... Это было похоже на бред, на кошмар. И знаешь, мне померещилось, что это и есть моя жизнь. Неизменная, остановившаяся...»² (II, 13).

Момент исповеди оказался для героя переломным. По совету Тахмины он вслушался в тишину, и заснул. И ему снится тот же сон, что и Тахмине: он выстрадал «белую гавань», которая явилась ему во сне.

Анализ произведений Ю.Трифорова и Анара выявляет сходство между трифоновским Вадимом Глебовым и героем Анара Фуадом Мехтиевым из повести «Цейтнот». И если внимательно присмотреться к образам Глебова и Фуада Мехтиева можно разглядеть то общечеловеческое, что сделало классическим многие художественные образы мировой литературы. Невооруженным глазом в них можно разглядеть устремленность к наживе, богатству, карьере и т.д. Безусловно, таков же и Кандауров из романа «Старик». Но Глебов и

¹ Цитаты из произведений Ю.Трифорова приводятся по Собранию сочинений в четъ ее томах. (М.: Художественная литература, 1985) с указанием тома и страницы.

² Цитаты из произведений Анара приводятся по Сочинениям в трех тома (Баку: Юрд, 2005) с указанием тома и страницы

Фуад Мехтиев это более глубокие образы. Недаром в произведениях даны подробные описания детства каждого из них. Это фактически и есть ответ на вероятный вопрос читателя о том, что их сделало такими. Глебову все время приходилось в детстве сравнивать большой и маленький дома, восхищаться всем, что было связано с большим домом и ненавидеть все, что было частью маленького дома, в том числе и самого себя. А единственной привилегией Глебова в детстве было то, что его мать иногда работала билетершей в кинотеатре и могла пропустить Вадьку и его друзей в кинозал. Эта «привилегия» была основой могущества Глебова в классе. Он пользовался ею расчетливо и умно: приглашал мальчиков, в дружбе которых был заинтересован. Но это превосходство оставалось за ним до появления в большом доме Левки Шулепникова. В формировании образа Глебова большую роль сыграл и отец, который жил по трамвайному принципу: «...Не высывайтесь!». «Мудрость» отца рождена «давнишним и неизжитым страхом» перед жизнью. Отец понимает неустойчивость этой «стабильности», а с другой стороны, испытывает страх по отношению к серому дому. Наиболее характерной чертой Глебова является то, что: «Он был совершенно никакой, Вадька Батон. Но это ... редкий дар: быть никаким» (II, 433). Это двигало его на компромисс со своей совестью. Рассказчик считает, что умение быть никаким помогает человеку продвигаться вперед по жизни.

Ю.Оклянский сравнивает Глебова с Раскольниковым: «Вадим Глебов ... это своего рода Раскольников, человек, переступивший черту. ...К своей цели он движется, если вдуматься, по телам, по трупам» (1. 39). Но Вадима Глебова нельзя назвать бесцельным и никаким. У него, конечно, были свои цели и он их добивался. Как отмечает Н.Иванова: «Вадик Глебов «вползает» наверх с настойчивостью, равновеликой роковому опусканию Левки Шулепникова вниз, на самое дно...» (4, 221).

Как мы уже отмечали, к образу Глебова близок Фуад Мехтиев герой повести Анара «Цейтнот». Отдельные эпизоды из «прошлого» делают образ Фуада цельным. Начинается повесть с воспоминания-исповеди: Фуад Мехтиев, находящийся всего несколько минут тому назад на пороге богатой, обеспеченной жизни, мог бы потерять все и даже свою жизнь и о нем в скором времени все позабыли бы. Но соблазн слишком велик вопреки угрызениям совести он закрыл глаза на преступление, свидетелем которого стал накануне свадьбы. Более близкое знакомство с героем показывает, что это был не первый компромисс с совестью для Фуада. Так было и в отношении к своему учителю Фуаду, так было и при выборе невесты - он отказался от искренней любви Аси ради выгодного брака с дочерью Шовкю Джамаловича. Он даже в детстве под страхом остаться инвалидом как и его отец, написал собственными руками унижительные слова в адрес своего отца.

И Глебову и Фуаду характерна нелюбовь к отцу, как носителю и ярому хранителю всего того, от чего они хотели избавиться навсегда. Фуад Мехтиев даже где-то стесняется своих родителей, особенно на фоне семьи Румийи они кажутся ему совсем жалкими.

В воспоминаниях Фуада Мехтиева всплывает некий Рамиз-Рашид-Расим - мальчик, который проучился с ним в одном классе несколько лет. Фуад сразу же почувствовал неприязнь к своему новому однокласснику. На то было три причины. «...Первое: Рамиз-Рашид-Расим оказался самым рослым в классе. Вторая: на руке у него красовались золотые часы. И, наконец, третья... ». третья причина - это БМВ, на которой каждый день его привозили в школу. Интересно и то, что Фуад не запомнил даже имя своего «врага», но в нем зародилась и сохранилась ненависть к этому мальчику, окруженному достатком. Именно тогда же и появилась его устремленность к приобретению всего того, что было недостижимо цели достигает. Именно это и «грызет» его изнутри. Когда Октай советует Фуаду добавить в свой график встречу с самим собой, выясняется, что именно на это у него и не оказывается времени в той суете, в которой он живет, а подсознательно он этой встречи просто боится.

Такие как Глебов и Фуад Мехтиев - это опасные для общества люди. Они - порождение той несправедливости, которая царит вокруг.

Одним из цельных образов Трифонова является образ Антипова. Перед читателем прослеживается вся жизнь этого героя. Автор как бы «боится» упустить хоть какой-то этап

из его жизни. Причем его интересуют именно психологические барьеры, дилеммы, перед которыми оказывается герой. Антипов жил честно и с достоинством, но как видно из произведения «честный выбор» делался героем ни сразу, он приходил к этому через сомнения и блуждания. «Иной романист, справедливо отмечает А.Бочаров, - вылепил бы из такого человека симпатичного положительного героя, носителя чести и долга» (5). Трифонов показывает и слабые стороны характера Антипова: холодность, рассудочность, неэмоциональность. Так, когда мать Антипова после долгого вынужденного отсутствия (она не видела сына целых восемь лет) возвращается в Москву. Антипов не обнаруживает в себе теплоты к матери, никакой близости, он лишь позволяет ей быть к нему близкой, жить в его доме.

Параллельно с образом Антипова прослеживается развитие образа рассказчика. Две повествовательные линии (одна связана с Антиповым, другая - с рассказчиком) как бы дополняют друг друга, подчеркивая силу времени, как важного фактора человеческой жизни. Эти линии поочередно всплывают в структуре романа, судьба одного героя как бы вбирает судьбу другого, в финале романа они сливаются воедино. Через весь роман проходит образ цепи, объединяющей разные события и разных людей. Безусловно, в этой цепи «...Антипов и рассказчик - два самых близких звена: потащив за одно, непременно вытащишь и другое» (4, 267).

Итак, рассказчик и внешне, и внутренне похож на Антипова это сходство даже пугает его. В очках, молчаливый, медлительный, Антипов вызывает поначалу неприязнь рассказчика: «Черт возьми, мне хотелось одному быть молчаливым и медлительным». Оба живут без родителей, работают вместе на заводе, оба мечтают стать писателями.

Полное представление об образе Антипова складывается благодаря образу рассказчика, мнениям окружающих, в том числе, и рассказчика, который как бы дополняет, его собственными творениями (в конце романа почти параллельно ведется изложение сюжета то собственно произведения, то произведения Антипова «Синдром Никифорова») и, безусловно, психологическими барьерами и т.д. У читателя, таким образом, появляется возможность параллельно следить за бытовой и духовной жизнью, духовным миром героя. Т.е. как мы видим автор не дает конкретную характеристику герою. Образ Антипова раскрывается на фоне отношений, которые появляются в жизни героя. Анализируя их, Антипов постоянно оказывается в тупике: не может определить свое отношение, например, к Киянову - с одной стороны, он понимает неприязнь Тетерина к благополучной кияновской судьбе, с другой □ кто, как не Киянов, помог в трудные времена жене Тетерина, кто сохранил единственный его книги?

В образе Антипова допущены пробелы, прочерки. И в то же время в романе возникает характер органичный как личность, не очищенная от случайных «примесей», от «боковых» поступков и размышлений.

Так же холодны и отношения Антипова к друзьям, к первой женщине, да, в общем-то и к учителю. Сосед-мерзавец упрекает его в том, что он не способен проникнуть в душу другого человека, хотя и является человеком творческим.

Заключение

Как видим, образ-компромисс характерен для городской прозы, как русской и азербайджанской. Авторы обращались к ней в различных интерпретациях, но цель была одна - выявить психологические и социальные основы формирования подобного характера.

Литература

1. Оклянский Ю.М. Юрий Трифонов: Портрет-воспоминание. М.: Советская Россия, 1987, 240 с.
2. Гулиев Г. Азербайджанская литература (Исторический очерк). Баку: Нурлан, 2003, 532 с.
3. Гаджиев Ар. В поисках героя: Баку, Язычы, 1981, 203 с.
4. Иванова Н.Б. Проза Юрия Трифонова. М.: Советский писатель, 1984, 296 с.
5. Бочаров А. Литература и время. Из творческого опыта прозы 60-80-х. М.: Художественная литература, 1988, 383 с.
6. Ю.Трифопова. Собрание сочинений в четырех томах. М.: Художественная литература, 1985
7. Анар. Сочинения в трех томах. Баку: Юрд, 2005

Göndərilib: 11.10.2021

Qəbul edilib: 27.10.2021

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2789-6919/17-20>

Aytən Həbil qızı Əliyeva
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
magistrant
aytanaliyeva98@mail.ru

AZƏRBAYCANDA TURİZM XİDMƏTLƏRİ BAZARININ FORMALAŞMASI VƏ İNKİŞAF MEYİLLƏRİ

Açar sözlər: turizm, Azərbaycanda turizm, turizm bazarı, turizm xidmətləri, turizmin inkişafı

Formation and development trends of the tourism services market in Azerbaijan Summary

Various studies show that tourism occupies a key place among the non-oil sectors. In modern times, tourism is one of the fastest growing business areas in the world. Although tourism is considered a young area after independence, the history of Tourism traditions in our country is old. The development of tourism in Azerbaijan dates back to 1970-1980. There is a favorable geographical position for the development of tourism in Azerbaijan, cultural monuments, hospitality, national traditions, rich cuisine, etc. The achievements in the field of tourism in Azerbaijan in the last 10-15 years have been achieved thanks to the work of the president of the Republic of Azerbaijan Mr. İlham Aliyev. Today, our country pays attention to the development of tourism, as well as to the creation of cooperation in the international arena in the field of Tourism.

Key words: *tourism, tourism in Azerbaijan, tourism market, tourism services, development of tourism*

Giriş

Müxtəlif araşdırmalar göstərir ki, turizm qeyri-neft sektorları arasında əsas yer tutur. Hal-hazırda turizm dünyanın ən sürətlə inkişaf edən biznes sahələrindən biridir. Turizm müstəqillik əldə etdikdən sonra gənc bir sahə sayılsa da, ölkəmizdə turizm ənənələrinin tarixi qədimdir. Azərbaycanda turizmin inkişafına 1970-1980-ci illərdə başlanılıb. Azərbaycanda turizmin, mədəni abidələrin, qonaqpərvərliyin, milli ənənələrin, zəngin mətbəxin və s. inkişafı üçün əlverişli coğrafi mövqe vardır. Son 10-15 ildə Azərbaycanda turizm sahəsində əldə edilmiş nailiyyətlər Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin fəaliyyəti nəticəsində əldə olunmuşdur. Bu gün ölkəmiz turizmin inkişafına, eyni zamanda, turizm sahəsində beynəlxalq aləmdə əməkdaşlığın yaradılmasına diqqət yetirir.

Azərbaycan Respublikasında turizm xidmətləri bazarının formalaşması 2001-ci ildən başlanılıb. 4 iyul 2001-ci il tarixində ulu öndər Heydər Əliyevin Sərəncamı ilə turizm sferasına nazirlik statusu verilmişdir. 2001-ci ildə Azərbaycanda üç turizm müəssisələri varsa, hal-hazırda turizm müəssisələrinin sayı 3000-ə yaxındır. İndiki dövrdə mehmanxana tipli 600-dən çox müəssisələr lisenziya vasitəsi ilə fəaliyyət göstərir. Bu da ölkəmizdə turizm sahənin inkişafına sübutdur. Turizm sferası iqtisadiyyatın əsas sahələrindəndir. Turizm bazarı istehsalçı (xidmət təklif edən) və istehlakçının (turist) görüşdüyü məkandır. Turizm bazarının özünə məxsus xüsusiyyətləri mövcuddur. Turizm bazarı – hər an turizm məhsullarını almaq üçün alıcılıq qabiliyyəti olan istehlakçılar toplumu hesab edilir.

Turizm bazarı - 4 müxtəlif elementin qarşılıqlı iqtisadi əlaqələr sistemidir. Beləliklə, qeyd edə bilərik ki, turizm bazarı alqı - satqı prosesi aparılan məkandır.

Azərbaycanın turizm bazarının indiki vəziyyəti onun həm keyfiyyət, həm də kəmiyyət səciyyəsinə görə xarakterizə olunur. Azərbaycanda təbii ehtiyatlardan turizmdə istifadə edilməsində müəyyən problemlərin mövcud olması, təbii ehtiyat lazımı qədər istifadə edilməməsi, istirahət prosesinin qısamüddətli təşkili olunması, ölkədaxilində sahibkarların inamsızlığı və s. səbəblərdən dolayı turizm bazarı tam inkişaf edə bilməmişdir. Bu gün Azərbaycanda olan turizm bazarı İEOÖ kimi dəyərləndirilə bilər. Turizm bazarı digər bazarlar ilə müqayisədə çox

mürəkkəbdir. Buna səbəb turizm bazarındakı məhsul birbaşa satıla bilmir. Turizm bazardakı məhsulların satışında vasitəçilərin (mehmanxana, turoperator, turagent və s.) mühüm rolu var. Lakin vasitəçilərdə də müəyyən boşluqlar mövcuddur. Belə bir hal özünü turizm bazarında getmə eyni zamanda gəlmə turizmi nisbətində göstərir. Turizm fəaliyyəti ilə məşğul olan şirkətlərin vasitəsi ilə ölkəmizə gəlmiş turistlərin sayı artaraq 13.455 nəfərdən (2017 -ci il) 30.950 nəfərədək (2019-cu il) yüksəlmiş olsa da, Azərbaycandan xarici ölkələrə gedən turistlərin sayı yüksəkdir. Azərbaycandan xarici ölkələrə gedən turistlərin sayı 49.968 nəfərdən (2017-ci il) 51.794 nəfərədək (2019-cu il) yüksəlmişdir. 2020-ci ildə baş vermiş qlobal Pandemiya səbəbiylə bütün dünyada, həmçinin Azərbaycanda da turizm sektorunda ciddi zəifləmələr olmuşdur. 2020-ci ildə səyahət agentlikləri tərəfindən Azərbaycana gələn turistlərin sayı 2.304 nəfər, Azərbaycandan xarici ölkələrə gedənlərin sayı isə 5 837 nəfər olmuşdur (8). Buda onu göstərir ki, bu dövrdə belə Azərbaycana gələnlərin sayı gedənlərin sayından az olmuşdur. Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, koronavirus (COVID-19) pandemiyasının nəticəsində yaranan böhran vəziyyəti Azərbaycanın turizm sahəsində də hiss olundu. Belə ki, 2020-ci ilin Yanvar-Noyabr aylarında Azərbaycana 155 ölkədən 756,8 min nəfər turist gəlmişdir. Ötən illər ilə müqayisədə Azərbaycana 3,9 dəfə az turist gəldiyi müşahidə olunub.

Azərbaycanda təbii ehtiyatlardan lazımı qədər istifadə edilmir. Təbii ehtiyatlardan düzgün istifadə isə ölkənin valyutasına mühüm gəlir gətirən mənbəyə çevrilə bilər. Ölkədəki biznesmenlərin xaricdəki biznesmenlər ilə bərabər işləri inkişaf etmişdir. Biznesmenlərin birgə fəaliyyəti həm iqtisadi baxımdan, həm də texniki baxımdan yüksək gəlir gətirə bilər. Doğrudur ki, Azərbaycanda neftin istehsalı prosesi, neftdən əldə edilən məhsullardan çox yüksək gəlir götürmək mümkündür. Təcrübəsindən məlumdur ki, neftlə zəngin olan ölkələr (BƏƏ, Küveyt və s.) neft və neft məhsullarından əldə etdiyi gəlirlər nəticəsində turizmin inkişafı etdirilməsi və bu inkişaf etdirilmiş sahədən gəlir əldə edilməsi ilə ölkənin iqtisadiyyatında əsas hissəni tutur. Azərbaycanda turizm bazarı inkişaf etməkdə olan bazar hesab edilir. Ölkəmizin turizm bazarda hələ ki, yüksək rəqabətdən söhbət edilə bilməz. Azərbaycanda turizm bazarının zəif olmasının bir neçə əsaslı səbəbləri mövcuddur.

Bunlar:

1. Turizm ilə bağlı Azərbaycan Respublikasının Qanununda müəyyən boşluqların olması;
2. Turizm sahəsinin inkişafı üçün kapital çatışmaması;
3. Turizm sahəsinə investisiyanın zəif olması;
4. Gəlir, kapital yığımının az olması və s .

Respublikada turizm bazarının inkişafı üçün aşağıdakıların edilməsi önəmlidir:

1. Turizm bazarını yaradan amilləri qiymətləndirmək;
2. Turizm bazarı formalaşdıran amillərdən səmərəli şəkildə istifadə etmək;
3. Turməhsullarının keyfiyyətini yüksəltmək;
4. Turizm xidmətlərinin səviyyəsini yüksəltmək;

Qeyd edilmiş bu təkliflərin həyata keçirilməsi Azərbaycanda turizm bazarının inkişafına yardım edə bilər. Keçmiş on illə müqayisədə 2019-cü ildə Azərbaycana gələn turistlərin sayı artmışdır. Azərbaycana gələn turistlərin sayı 30.950 nəfərə çatmışdır.

Xaricdən Səyahət agentlikləri vasitəçiliyi ilə Azərbaycana gələn turistlərin sayına görə ilk üçlüyə BƏƏ, Rusiya, Türkiyə, daxildir. 2019-cu ildə BƏƏ-dən Səyahət agentlikləri vasitəçiliyi ilə Azərbaycana gələn turistlərin sayı 1899 nəfərdir. Bu göstərici 2017-ci ildə 5009, 2018-ci ildə isə 3964 nəfər olmuşdur. 2019-cu ildə Rusiya Federasiyasından Səyahət agentlikləri vasitəçiliyi ilə Azərbaycana gələn turistlərin sayı 1985 nəfər olmuşdur. Göstərici 2017-ci ildə 2225, 2018-ci ildə isə 3637 nəfər olmuşdur. Türkiyədən isə 2019-cu ildə Səyahət agentlikləri vasitəçiliyi ilə Azərbaycana gələn turistlərin sayı 444 nəfərdir. Bu göstərici 2017-ci ildə 229, 2018-ci ildə isə 1211 nəfər olmuşdur (8).

Xaricdən gələn turistlərin müəyyən bir hissəsi istirahət turizmi, əyləncə turizmi, qohumların ziyarəti ilə bağlı üstünlük təşkil edir. Bu araşdırmadan müəyyən olur ki, Azərbaycandan xaricə səfər edənlərin (gedənlərin) sayı, ölkəyə gələnlərin sayından yüksəkdir. Azərbaycanda Turizm

bazarı böyüdükcə rəqabətdə güclənir. Turizm bazarında rəqabət ilə mübarizə aşağıdakı şəkildə aparılır:

- Xaricdən gələn turistlərin xeyrinə güzəştlərin müəyyən edilməsi.
- Müxtəlif turagentliklər tərəfindən xüsusi əməkdaşlıqların yaradılması;

Respublikamızda getmə turizm bazarında artım mövcuddur. Xarici ölkələrə səfər edənlərin sayı 2017-ci ildə 49.968 nəfər təşkil etmişdirsə, 2019-cü ildə bu göstərici 51.794 nəfər olmuşdur. Bir tərəfdən vətəndaşların xaricə səyahəti əhalinin əldə etdiyi gəlirlərinin yüksək olması ilə bağlıdır. Azərbaycandan səyahət agentliklərin vasitəçiliyi ilə xarici ölkələrə gedənlərin sayına görə ilk üçlüyə Rusiya, Türkiyə, Ukrayna daxildir. 2019-cu ildə Rusiyaya Azərbaycandan gedən turistlərin sayı 5453 nəfər olmuşdur. 2017-ci ildə göstərici 5077 nəfər, 2018-ci ildə isə 5669 nəfər olmuşdur. Azərbaycandan Türkiyəyə gedənlərin sayı 2019-cu ildə 29.106 nəfər, 2017-ci ildə 22.461 nəfər, 2018-ci ildə isə 26.516 olmuşdur. Ölkəmizdən Ukraynaya gələn turistlərin sayı 2019-cu ildə 1825 nəfər, 2017-ci ildə 1071 nəfər, 2018-ci ildə isə 1497 nəfər olmuşdur. 2020-ci ilə nəzər saldıqda Covid-19 virusuyla bağlı olaraq zəifləmişdir. Rusiyaya gedənlərin sayı 317 (2020-ci il), Türkiyəyə gedənlər 3898 (2020-ci il), Ukraynaya gedənlər isə 50 nəfər (2020-ci il) (8) olmuşdur.

Azərbaycanda səyahət agentliklərinin əldə etdiyi gəlir (milyon manat) 2010-cu ildə 19.1, 2011-ci ildə 22.6, 2012-ci ildə 27.1, 2013-cü ildə 29.6, 2014-cü ildə 31.1, 2015-ci ildə 36.5, 2016-cı ildə 36.8, 2017-ci ildə 41.0, 2018-ci ildə 56.4, 2019-cu ildə 63.4, 2020-ci ildə isə 16.2 (8) olmuşdur. Mövsüm ilə bağlı olaraq Azərbaycana turistlərin ən çox gəldikləri dövr yay, ən zəif dövr isə qış aylarıdır. Mövcud statistik məlumatlara görə Azərbaycana gələn turistlərin əksəriyyəti işgüzar turizm ilə bağlıdır. 2020-ci ildə İşgüzar turizmlə bağlı gələn turistlərin sayı faiz göstərici ilə qeyd etsək 34.2% təşkil edir.

Respublikada turizm xidmətini həm idxalı, həm də ixracının araşdırılması bunu göstərir ki, son 10 il ərzində ölkədən getmə turizminin xərcləri, gəlmə turizminin gəlirlərindən 2 dəfə çoxdur. Gedənlərin xərclərinin gəlirlərin gəlirlərindən çox olmasını nəzərə alaraq Azərbaycanda gəlmə turizmin inkişafının təmin olunması önəmli problemlərdən hesab edilir.

Azərbaycana gələn turistlərin yarısından çox hissəsi MDB ölkələrinin payı-na düşür. İEÖ-dən (əksər Avropa ölkələri) gələn tuisitlərin sayı az olmuşdur. Ölkəmizə gəlmiş turistlərin 50.2%-i Bakıda, 48,8%-i isə Bakıdan kənar yerdə yerləşdirilir.

Azərbaycanda turizm sahəsinin inkişafı üzrə müxtəlif tədbirlər görülür. Bunlardan biri "Azərbaycan 2020-ci il: gələcəyə baxış" İnkişaf Konsepsiyasıdır. Konsepsiyada 2020-ci ilədək turizmin inkişafı, dünya standartlarına cavab verən turizm xidmətinin genişləndirilməsi, turizm sektorun rəqabətliyinin artırılması nəzərdə tutulmuşdur. "Azərbaycan 2020-ci il: gələcəyə baxış" İnkişaf Konsepsiyasında turizm sektorunun inkişaf hədəfləri və turizm üzrə ÜDM-un çəkisinin artması üçün müəyyən tədbirlərin yerinə yetirilməsi əks olunmuşdur.

Müasir dövrdə, turizm sahəsinin inkişafı üçün Prezident İlham Əliyevin həyata keçirdiyi siyasətlər böyük rol oynayır. Bu siyasətlərə ilk öncə, Azərbaycanda yaradılan dağ turizm kompleksi Şahdağ, Bakıda tikilmiş tanınmış dünya brendlərinin çoxsaylı otellərini qeyd etmək olar.

Azərbaycanın turizm sferasının inkişafında həyata keçirilən layihələrdən "Şahdağ" və "Tufandağ" qış-yay turizm xidmətləri komplekslərinin yaradılmasının böyük rolu var. Ölkəmizdə turizmin növlərini müəyyənləşdirərkən turistlərin maraqlarını nəzərə almaq lazımdır ki, bu maraqlara aşağıdakılar daxildir:

- yeniliklərə açıq olmaları;
- kiçik qruplarda səyahətlərə üstünlüyün verilməsi;
- müxtəlif mədəniyyətlərə maraqların olması və s.

Azərbaycanda turizm xidmətləri bazarının inkişafı aşağıdakı istiqamətlər nəzərə alınmalıdır:

1. Azərbaycanda fəaliyyətdə olan turizm müəssisələrinin müasir standartlara uyğunlaşdırılması;
2. Azərbaycanda turizm sektorunu inkişaf etdirmək;
3. Ölkədə turizm zonalarının hüquqi adını müəyyənləşdirmək;
4. Turizm xidmətinin standartlarının yaradılmasına və həyata keçirilməsinə nail olmaq;
5. Azərbaycanda turizm sektorunda fəaliyyət göstərən insan resurslarının kadr hazırlığını artırmaq;

6. Azərbaycanda ekoloji turizm, kənd turizmi və s. turizm sferalarını inkişaf etdirmək. Ölkəmizdə turizm sahələrində fəaliyyət göstərən kadrların hazırlanması ilə bağlı “Azərbaycan Respublikasında 2007-2016-cı illər üçün turizmin inkişafına dair Dövlət Proqramı” qəbul edilmişdir. Son 10 il ərzində Azərbaycanda Turizm sektoru üzrə çalışan ixtisaslı kadrların hazırlanmasına da diqqət edilir.

Nəticə

Tədqiqatdan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, əlverişli coğrafi mövqeyi və mədəni-tarixi olan Azərbaycan turizmin inkişafı üçün böyük perspektivliyə malikdir. Ölkəmizdə turizmin müxtəlif növlərinin inkişafı ilə bağlı böyük imkanlar vardır. Azərbaycanda turizm bazarı məhsullarına (mehmanxana, nəqliyyat, ticarət və s.) mövcud tələbatın yüksəlməsinə səbəb əhalinin gəlirinin getdikcə artması, beynəlxalq mədəni, siyasi, sosial, iqtisadi integrasiyadır. Azərbaycanın turizm sahəsi üzrə dövlətin apardığı siyasətin məqsədi - millətlərarası əlaqələrin yaratmaq və əlaqələri möhkəmləndirmək, Azərbaycan turizminin beynəlxalq turizm bazarına inteqrasiya olunmasını təmin etməkdir. Turizmin inkişafı üçün qarşıya çıxan müəyyən problemlər nəzərə alınmalıdır. Mövcud problemlər nəzərə alınaraq, ölkədə rəqabətqabiliyyətli turizm məhsulu və xidmətləri yaradılmasına yardım edir. Rəqabətqabiliyyətli turizm məhsulu və xidmətləri yaradılması üçün böyük investisiyalar tələb edən turizm sektorunun ilk öncə dövlət tərəfindən köməyə ehtiyacı vardır. Azərbaycanda Turizm bazarının inkişafı naminə dövlət siyasəti və bir sıra tədbirlərin həyata keçirilməsini önəmli hesab etmək lazımdır. Bunlar:

1. Turizm sferasında sahibkarlığın dəstəkləndirilməsidir.
 2. Turizm sferasında kiçik və orta sahibkarlığın inkişafına müəyyən şəraitin yaradılmasıdır.
 3. Azərbaycana gətirilən mehmanxana avadanlıqlarına eyni zamanda istirahət mərkəzlərində istifadə olunan nəqliyyat vasitələri üçün 3 il müddətində gömrük rüsumunun tətbiq edilməsinin dayandırılması
 4. Yeni yaradılan turizm müəssisələrinə vergi güzəştlərini tətbiq edilməsi;
 5. Turizm sahəsinə yeni daxil olan təşkilatların iş birliyinin dəstəklənməsi vəs.
- Qeyd edilən proseslər həyata keçirilsə, Azərbaycanı dünyada öndə gedən turizm mərkəzlərindən birinə çevirməklə yanaşı, Azərbaycanın iqtisadi inkişafına təsir edə bilər.

References

1. E.Q.Mammadov. Regional features of the formation and management of the Azerbaijani tourism market. Baku-2013, 172 s.
2. H.B.Soltanova. Tourism and its development the Republic of Azerbaijan. Baku-2015, 475 s.
3. M.K.Abadov. Azerbaijan tourism and problems of its development. Baku-2014, 248 s.
4. “Azerbaijani tourism: today and tomorrow”: Materials of the 4th Republican scientific-practical conference. Baku-2013, 169 s.
5. F.İ.Qurbanov. Problems of tourism development in Azerbaijan. Baku-2007.
6. İ.H.Hüseynov. Basics of tourism. Mars-Print NPF-2007.
7. B.A.Bilalov. Regulation of tourism activities. Baku-2006.
8. The State Statistics Committee //http://www.stat.gov.az
9. S.Y.Yeganli. Tourism. Baku-2006.
10. Recreational and tourism resources. Baku-2003.
11. C.A.Mammadov, B.A.Bilalov. Inbound tourism in Azerbaijan and its development ways. Baku-2004, 212 s.
12. Technical assistance for the development of tourism strategy in Azerbaijan. Baku-2006, 188 s.

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2789-6919/21-24>

Чинара Давуд гызы Алиева
Бакинский государственный университет
магистрант
aliyevaa.chinara@gmail.com

ПРОБЛЕМА ЭВТАНАЗИИ: ПРАВО НА СМЕРТЬ ИЛИ ВИД НАСИЛИЯ

Ключевые слова: эвтаназия, право на жизнь, насилие, смерть, здоровье, проблема, преступление, конвенция, уголовное право

"The problem of euthanasia: the right to death or a kind of violence"

Summary

In the modern world, the problem of legalizing euthanasia has become one of the aggravated problems. To whom should euthanasia be applied? Is euthanasia a premeditated murder? Can euthanasia be considered as a humanistic method? These and other issues regarding this medical method have been on the agenda at many international meetings, forums and negotiations. Since the problem of euthanasia is directly related to the most valuable thing a person has – life, this situation is not surprising. Human life is the main value of modernity and that is why all issues related to the right to life are elevated to the rank of global, universal problems and the issue of euthanasia is no exception.

Key words: euthanasia, the right to life, violence, death, health, problem, crime, convention, criminal law

Так что же такое эвтаназия? Впервые термин «эвтаназия» был использован английским философом Фрэнсисом Бэконом в XVI веке для определения «лёгкой смерти», не связанной со страданиями и болью при смерти, которая может наступить естественным путём. Сегодня под эвтаназией понимается намеренное ускорение смерти или умерщвление неизлечимого больного с целью прекращения его страданий.

Существует несколько критериев для классификации видов эвтаназии. Одним из таких критериев является воля пациента, т.е. эвтаназия может быть как добровольной - пациент сам неоднократно высказывает желание о применении милосердной смерти, так и недобровольной, когда решение о применении эвтаназии принимают близкие родственники или официальные опекуны пациента, в случае если он сам не в состоянии принять такое решение. Следующим критерием является степень участия в данном процессе медицинского работника. По этому критерию эвтаназия делится на активную и пассивную. Активной эвтаназией принято считать введение препаратов или другие действия, влекущие за собой быструю и безболезненную смерть больного. Под пассивной, в свою очередь, понимается намеренное прекращение действий по поддерживающей терапии. Разновидностью активной формы эвтаназии является контролируемое самоубийство, когда больной сам выпивает необходимый препарат под надзором врача.

Как проходит активная форма эвтаназии? На первой стадии пациенту вводится обезболивающее, которое действует на него в течении 20-30 минут, затем после того как пациент полностью погружается в глубокий наркоз, вводится специальный препарат, направленный на остановку дыхания. Обычно этот препарат изготавливается на основе барбитурата. На протяжении всего процесса врач находится рядом с пациентом и следит за его состоянием. Некоторые специалисты уверены, что при вводе этого средства пациент чувствует как задыхается. Но многие считают, что пациент ничего не чувствует. Существуют и другие способы осуществления эвтаназии, но они являются не совсем безболезненными.

Указание в названии доклада «права на смерть» может показаться странным, т.к. смерть рано или поздно придёт к каждому в положенный срок, но современный прогресс в различных отраслях науки шагает большими шагами между жизнью и смертью. И одним из значительных

шагов прогресса в области медицины является эвтаназия. В ст.3 Всеобщей декларации прав человека, закреплено, что каждый имеет право на жизнь, т.е. каждый человек имеет неотчуждаемое право на существование и может им пользоваться или не пользоваться. Отсюда следует, что Всеобщая декларация прав человека, а также Конституции множества государств наряду с правом на жизнь косвенно закрепляют и право на смерть. Но так ли это? Если международные акты, а также Конституции государств закрепляют право на жизнь, но при этом официально не закрепляют права на смерть, следовательно, право на жизнь становится уже не правом, а обязанностью. Т.е. человек имеет право и обязан жить. Тогда встаёт другой вопрос: если жизнь является обязанностью человека то при не исполнении этой обязанности для человека должны наступать определенные юридические последствия. Но как могут эти последствия наступить для мертвого человека, в силу осуществления им права на смерть? Законодательные основы множества государств не содержат норм о применении посмертного наказания. В таком случае соответствующую уголовную ответственность несут непосредственно те лица, которые помогли человеку осуществить его право на смерть. Т.е. у человека нет права на смерть, т.к. при осуществлении этого права под ответственность будет подпадать другое лицо и в этом случае пациент моментально станет жертвой и его право на жизнь найдет юридическую защиту даже после наступления смерти. Также данную позицию поддерживает Европейский Суд по правам человека, так в деле «Претти против Великобритании» 2002 года ЕСПЧ постановил, что статья 3 Конвенции по правам человека, гарантирующая каждому человеку право на жизнь, «не может без языковых искажений быть истолкована как предоставление диаметрально противоположного права, а именно, права на смерть». Кроме этого ЕСПЧ в 2012 году отклонил жалобу Джейн Никлинсон, действовавшей от имени своего уже покойного мужа, и Пола Лэма, которые утверждали, что британский закон, запрещающий эвтаназию, нарушает Европейскую конвенцию по правам человека.

На международном уровне принят ряд нормативно-правовых актов, связанных с эвтаназией. В 1981 году на проходящем в Лиссабоне заседании было сказано, что человек имеет право на достойную смерть и что каждый больной имеет право на отказ от лечения (пункты «е» и «с» Лиссабонской декларации о правах пациента)), но по результатам 39-й Ассамблеи ВМА, проходившей в Мадриде, была принята декларация со следующим содержанием: «Эвтаназия, т.е. акт преднамеренного прерывания жизни пациента, даже сделанная по просьбе самого пациента или по просьбе его близких родственников, является неэтичной. Это не освобождает врача от принятия во внимание желания пациента, чтобы естественные процессы умирания шли своим ходом в заключительной стадии заболевания». Также в 1952 году в адрес ООН было направлено обращение с более чем 2,5 тыс. подписей, среди которых были имена известных врачей, ученых, деятелей культуры из США и Великобритании. В обращении говорилось о необходимости дополнить Всеобщую декларацию о правах человека правом неизлечимо больного потребовать для себя легкой смерти. Обращение было отклонено как антигуманное. Как видно в мировом сообществе до сих пор нет определенного мнения относительно эвтаназии.

Сторонники законной процедуры эвтаназии аргументируют свою позицию прежде всего тем, что каждый имеет право распоряжаться своим телом и жизнью. Так, существует ряд профессий поступая на которые человек несет реальный риск наступления летального исхода. Идя на такую работу граждане осознанно распоряжаются своим правом на жизнь и на смерть, и при этом государство и общество не только не осуждают эти действия, но даже поощряют и поддерживают. Но следует не забывать и тот факт, что эти люди не изъявляют желания умереть. Да, они идут на такую работу рискуя жизнью, но ни один из них изначально не выражает утвержденного желания смерти. Летальный исход их работы не является результатом вмешательства со стороны. А эвтаназия же наоборот требует изъявления желания смерти и вмешательства со стороны медицинского работника, как косвенного так и прямого.

Следующим аргументом является то, что легализация эвтаназии поможет избавиться от физических страданий как самого неизлечимо больного человека, так и его близких родственников от тяжелого морального и материального груза. Констатируя это тем, что если

летальный исход данной болезни неизбежен и если человек испытывает страдания, то отказ в эвтаназии может только усугубить его положение и человек может обратиться к самоубийству. Но следует не забывать, что медицина еще не настолько развита, чтобы ставить точный диагноз излечимости болезни. Есть множество примеров когда врачи ставя диагноз пациенту определяют болезнь как неизлечимую и диктуют остаток жизни в несколько месяцев, но при этом пациент живет с этой болезнью 10, а то и больше лет. Примером из жизни может стать деятельность такого врача как Джека Кеворкяна из США, который в 1989 году изобрел «машину смерти», представляющую собой аппарат, вводящий в организм смертельный раствор, а затем усовершенствовал его снабдив маской с автоматической подачей смертельной дозы углекислого газа. С помощью этого аппарата было умерщвлено более 120 человек которые были якобы неизлечимо больными. В последующем при изучении истории болезней этих пациентов стало известно, что их болезни были излечимыми, но их уже давно не было в живых. А что касается избавления близких родственников от груза, то истории известно множество случаев, когда именно недобровольная эвтаназия становилась средством избавления от больного человека, который был не в состоянии принимать самостоятельно решение и обладал важной информацией, распространение которой могло нанести вред его близким родственникам или законным опекунам. Помимо этого эвтаназия может быть применена и в целях наживы.

Известно, что в отделении интенсивной терапии госпиталя Сан-Франциско у 5% больных (что составило около половины умирающих) отключалась система жизнеобеспечения. Обращает на себя внимание тот факт, что это решение принимал врач с семьей пациента, в то время как общепринятым обязательным условием эвтаназии является информированное добровольное решение самого больного. В литературе отмечается, что 40% всех смертей больных людей наступает в результате принятия медиками решений о прекращении жизни либо путем отказа от лечения, либо с помощью лекарств, ускоряющих ее наступление. Это выгодно медикам, т.к. после умерщвления человека его труп можно использовать как средство изучения его болезни и проведения разных экспериментов незаконным путём. Помимо этого жизнеспособные органы умерщвленного могут использоваться для продажи. Как видно, даже контроль за эвтаназией со стороны государства не предотвращает незаконного принятия решений о применении недобровольной эвтаназии.

Перечисленное выше указывает на то, что сторонники эвтаназии, перечисляя достоинства эвтаназии, не учитывают так называемую обратную сторону медали. Помимо этого, у данного медицинского метода есть и другие отрицательные последствия. Например, легализация эвтаназии может привести к тому, что она станет оружием истребления и избавления от «ненужных людей», к которым могут относиться одинокие старики, дети-инвалиды, лица, страдающие такими болезнями как рак, СПИД и т.д. Примером может послужить нацистская Германия 30-х годов. Так семья Кнауэр обратилась к фюреру, чтобы он дал разрешение на усыпление их сына, который был глубоким калекой. Мальчика усыпили и после этого все дети до трёх лет должны были проходить проверку, при которой вычисляли неизлечимо больных и применяли к ним принудительную эвтаназию. После 1939 года принудительная эвтаназия в Германии получила широкое распространение и использовалась в целях устранения тех, кто признавался бременем государства. Также легализация эвтаназии приведёт к недобросовестному оказанию медицинской помощи и остановит развитие медицины в целом. Поддерживающая терапия требует от больных как материальных затрат, так и большой физической и моральной отдачи, и поэтому при легализации эвтаназии многие тяжело больные люди предпочтут именно её, а не лечение. Данный расклад приведёт к тому, что не будет необходимости изобретать новые препараты, методы и лекарства для предотвращения болезней, а следовательно медицины прекратит своё развитие.

Как известно такие государства как Швейцария, Нидерланды, Бельгия, Люксембург, Канада и несколько штатов США полностью узаконили эвтаназию, при этом только в Швейцарии разрешена эвтаназия иностранцев. Во Франции, Германии, Австрии, Норвегии, Венгрии, Испании и Дании допускается пассивная эвтаназия. В 2014 году Бельгия стала первой страной в мире, отменяющая возрастной предел эвтаназии. Хочу обратиться к практике этих государств по

применению данного медицинского метода. В Нидерландах с помощью эвтаназии была умерщвлена 29-летняя девушка Аурелия Броуверс, которая находилась в тяжёлой депрессии, в связи с психическими расстройствами, которыми она страдала с 15 лет. Этот случай вызвал бурное обсуждение в обществе и многие врачи пришли к выводу, что этой девушке нужно было адекватное лечение, а не эвтаназия. Сами психиатры из Нидерландов признаются, что в последнее время количество людей до 30 лет, не являющиеся терминальными больными, но падают прошение о применении эвтаназии, значительно выросло. Также в Нидерландах была удовлетворена просьба 41-летнего Марка Лангедийка, который страдал алкоголизмом, о применении эвтаназии. В Швейцарии знаменитый Эдварда Доунс вместе с женой решили, что не переживут смерть друг друга и на глазах у сына выпили смертельный препарат (контролируемое самоубийство – один из видов активной эвтаназии). На пороге 2012 года в Бельгии воспользовавшись методом эвтаназии ушли в вечный покой братья-близнецы, в возрасте 45 лет. Они оба были глухими с рождения, но к зрелому возрасту стали терять и зрение. Не смирившись с тем, что они больше не смогут видеть, близнецы настояли на эвтаназии. Эти и многие другие примеры из истории рисуют четкую картину того, что если легализовать эвтаназию, то люди начнут прибегать к ней как только возникнут какие-либо сложности в жизни, ибо решиться на такой отчаянный шаг как самоубийство сложнее, чем воспользоваться законным средством умерщвления, за который потом никто не будет нести ответственность. Человеческая жизнь потеряет свою ценность.

Своим докладом я хотела привлечь внимание к тому, что эвтаназия не является выходом из ситуации и решением проблем тяжело больных людей. Эвтаназия не может считаться правомерной, так как в этом случае человек переходит границы своей компетентности. В обществе уже сделаны шаги в виде паллиативной помощи, т.е. активной и всеобъемлющей помощи больным, болезнь которых не поддается на данный момент лечению, контролирование боли и других симптомов, решение их социальных и психологических проблем. Кроме паллиативной помощи сделан также большой шаг в виде «Движения приютов». Результат тридцатилетней работы этого движения исключительно позитивен. Есть две вещи, которые коренным образом касаются человека, но происходят без его согласия. Это его рождение и его смерть. Никто не спрашивал человека, желал ли он прийти в этот мир. И никто не спрашивает его, желает ли он уйти из него. И мировое сообщество должно поддерживать такие движения как «Движение приютов», а также искать новые пути облегчения страданий больных людей.

References

1. Big Encyclopedic Dictionary, 2000, St. Petersburg.
2. Scientific journal "Actual problems of Russian law", 2016 №3 (64), Moscow, scientific article Mustafayev S.E. "Euthanasia: Legalization and Criminal Liability".
3. Uranova V.N. Collection of official documents of the Association of Russian Doctors: Medical Associations, Medical Ethics and General Medical Problems .. М.: PAIMS, 1995.
4. WHO Declaration on Euthanasia, 1987
5. Electronic journal "Science. Society. State" 2014 №4 (8), scientific article by T.V. Vavilkina. "On the issue of euthanasia in the legislation of foreign countries."
6. Scientific journal "Actual problems of Russian law", 2016 №3 (64), Moscow, scientific article Mustafayev S.E. "Euthanasia: Legalization and Criminal Liability".
7. Kunen R.K. - Medpress, v. 6, 1990 No. 2.
8. Kuze H. "International Medical Journal", 1998.
9. Scientific article Chetav S.Ye. "Philosophical and legal foundations of the problem of euthanasia"

Рецензент: доц. Д.Мамедова

TƏBİƏT ELMLƏRİ

NATURAL SCIENCES

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2789-6919/25-28>

Ульфет Салман оглу Микаилов
Азербайджанский медицинский университет
доктор философии по медицине, доцент
ulfetmikayilov55@gmail.com

ЭПИДЕМИОЛОГИЧЕСКИЕ ДАННЫЕ О СВЯЗИ МЕЖДУ ТРАВМАМИ И ЗЛОУПОТРЕБЛЕНИЕМ АЛКОГОЛЕМ

Ключевые слова: алкоголь, травма, вмешательство, медицинская оценка, пациент, исход травмы

Epidemiological data on the link between injury and alcohol abuse

Summary

Injuries around the world are growing steadily, causing enormous social and economic damage to society. Injury is the leading cause of death for residents between the ages of 1 and 45. More than a third of all road traffic fatalities and nearly eighty percent of completed suicides are alcohol-related. Alcohol can be both a cause of injury and an interfering factor in the diagnosis and treatment of an injured patient. It has been well established that drinking alcohol increases the risk of a traumatic event as well as worsens overall health. Fortunately, short-term intervention after alcohol-related injuries has been shown to reduce both injury recurrence and long-term alcohol use. This study examined the epidemiology of alcohol-related injury, the effect of alcohol on mortality and other outcomes, and the role of alcohol-related injury prevention in the clinical setting.

Key words: alcohol, trauma, intervention, medical assessment, patient, trauma outcome

Введение

Травматизм во всем мире неуклонно растет, нанося обществу огромный социальный и экономический ущерб. Травмы-основная причина смерти жителей в возрасте от 1 до 45 лет. Более трети всех дорожно-транспортных происшествий со смертельным исходом и почти восемьдесят процентов завершённых самоубийств связаны с употреблением алкоголя. Алкоголь может быть как причиной травм, так и мешающим фактором при диагностике и лечении травмированного пациента. Было хорошо установлено, что употребление алкоголя увеличивает риск травмирующего события, а также ухудшает общее состояние здоровья. К счастью, было показано, что кратковременное вмешательство после травм, связанных с алкоголем, снижает как рецидив травм, так и длительное употребление алкоголя. В данном исследовании рассмотрены эпидемиология травм, связанных с алкоголем, влияние алкоголя на смертность и другие исходы, а также роль профилактики травм, связанных с алкоголем, в рамках клинических условий.

Международное исследование (1, 2) пришло к выводу, что алкоголь является причиной 3,8% всех смертей в мире и 4,6% всех лет жизни с поправкой на инвалидность в мире. Алкоголь является причиной 37% всех дорожно-транспортных происшествий (ДТП) со смертельным исходом (3). Кроме того, риск ДТП показывает зависимость дозы от концентрации алкоголя в крови от пятикратной при 80 мг / дл до 25-кратной при 150 мг / дл (4). Алкоголь также играет значительную роль в 3,7 миллионах несмертельных падений, 3,6 миллионах несмертельных транспортных столкновений (моторизованных, велосипедных или

пешеходных) и 60000 несмертельных травм из огнестрельного оружия, которые ежегодно происходят у взрослых в возрасте 18–65 лет (5).

Употребление алкоголя в больших количествах было связано с почти вдвое большим риском насильственных травм среди пациентов с травмами, обращающихся в травматологический центр (6, 7). Почти половина всех пациентов отделений неотложной помощи, получившие несмертельные травмы следует сообщили об употреблении алкоголя перед госпитализацией. Это соответствовало всем типам травм и даже низкому уровню потребления алкоголя. Повторные исследования подтверждают очень высокую распространенность острого или хронического употребления алкоголя среди пациентов с травмами (8). У этих пациентов очень высока неудовлетворенная потребность в реабилитации после алкоголизма. Среди популяции жертв орофациальной травмы, которые сообщают о любом недавнем употреблении алкоголя или наркотиков, 58% соответствовали критериям злоупотребления алкоголем, хотя лишь очень небольшой процент сообщают, что даже получали лечение от алкоголя. Проникающая травма и мужской пол были двумя факторами риска, значимо связанными с вероятностью положительного результата теста на алкоголь или запрещенные наркотики во время госпитализации (9).

Воздействие психологически травмирующего опыта было частью состояния человека на протяжении всей истории, но только в течение последней полувека исследования позволили понять краткосрочные и долгосрочные последствия травмы, что в конечном итоге привело к созданию особой диагностической категории для выявления самых частых негативных последствий. Дальнейшее понимание посттравматического стрессового расстройства необходимо для изучения связи между травмой и психозом. Хотя травматические события, к сожалению, являются обычным явлением, у большинства людей, подвергшихся травме, не развивается посттравматическое стрессовое расстройство. Интересны вопросы о том, почему у некоторых людей развивается посттравматическое стрессовое расстройство и можно ли идентифицировать этих людей на ранней стадии, чтобы помочь более раннему целевому вмешательству.

Модели употребления и злоупотребления алкоголем часто начинаются в раннем возрасте. Отцовская история алкоголизма является очень сильным фактором риска проблем с употреблением алкоголя у детей (3, 4). Опрос, проведенный среди более чем 43000 представителей взрослого населения Америки в целом, опросил участников о злоупотреблении алкоголем и травмирующих событиях. 34 653 человека были опрошены повторно через три года. Результаты показали, что чем раньше респонденты сообщили о пьянстве, тем выше вероятность того, что они непреднамеренно травмировали себя или кого-то еще во время употребления алкоголя. Более трети этих событий произошло у молодых людей (в возрасте до 25 лет), несмотря на то, что эта популяция составляла только 7% от числа опрошенных (8, 9). Ранние вмешательства, направленные на предотвращение употребления алкоголя и злоупотребления алкоголем в педиатрической и подростковой популяции, могут оказаться эффективным методом уменьшения травматических событий, связанных с алкоголем. Однако молодые люди-не единственная группа людей, подверженных риску травм, связанных с алкоголем. Почти 10% пациентов с травмами старше 65 лет употребляют алкоголь (5, 6). Алкоголь в наибольшей степени ассоциировался с травмами при падении в этой группе населения; следовательно, врачи должны серьезно подозревать алкоголь при падениях с участием пожилых пациентов.

У пациентов с травмами преобладает алкогольное и наркотическое опьянение. Хотя интоксикация и коинтоксикация могут иметь ряд физиологических эффектов, их значение для клинического лечения неясно. Ряд исследований направлено на оценку влияния употребления алкоголя и психоактивных веществ, а также взаимодействия между этими двумя состояниями на исходы и внутрибольничные осложнения (8, 9). У пациентов с положительной реакцией на алкоголь и наркотики состояние интоксикации не повлияло на результаты. Однако было обнаружено, что у лиц, подвергшихся коинтоксикации, повышенная частота осложнений в целом (отношение шансов [OR]=2,06), повышенная

частота конкретно пневмонии (OR=3,34) и повышенная частота потребности в механической вентиляции легких (OR = 2,37). Коинтоксикация алкоголем и другими лекарствами является фактором риска увеличения госпитальных осложнений.

Роль алкоголя в исходах травм, включая заболеваемость, смертность и продолжительность пребывания в больнице, остается спорной как в исследованиях на людях, так и на животных. Многочисленные опубликованные исследования дают прямо противоположные выводы. Самое крупное и самое последнее исследование, проведенное Salim A. et al. (7), показало, что смертность была значительно ниже у пациентов с черепно-мозговой травмой (ЧМТ) от умеренной до тяжелой с положительным уровнем алкоголя в сыворотке крови при поступлении, хотя общие осложнения были выше. Однако ретроспективный характер исследования, а также отсутствие количественных показателей содержания алкоголя в крови ставят под сомнение статистическую достоверность этих выводов. Несмотря на это, авторы предположили, что в будущем введение этанола пациентам с ЧМТ может рассматриваться как снижение смертности.

Более точно установлено, что алкоголь действительно мешает при клинической оценке. Пациенты в состоянии интоксикации могут иметь ложную депрессию по шкале комы Глазго, что может отсрочить соответствующее лечение, такое как интубация или введение монитора внутричерепного давления.

Дальнейшим осложнением лечения пациентов, перенесших связанную с алкоголем травму, является высокий уровень последующего посттравматического стрессового расстройства и сопутствующее увеличение употребления алкоголя после этого события. Пациенты с алкогольной зависимостью и посттравматическим стрессовым расстройством имеют значительно худшее физическое и умственное функционирование, чем любое заболевание в отдельности (3, 4). Следовательно, употребление алкоголя не только увеличивает риск травмирующего события. Переживание травмирующего события может увеличить риск последующего употребления алкоголя. McFarlane A.C. обнаружил, что пациенты, у которых развилось посттравматическое стрессовое расстройство после травматического события, имели повышенный риск развития эпизодического расстройства, связанного с употреблением алкоголя (3). Очевидно, что сложная взаимосвязь между употреблением алкоголя, порождающим насилие, которое порождает более интенсивное употребление алкоголя, усложняет лечение злоупотребления алкоголем после травмирующего события. Практикующим врачам важно осознавать высокую распространенность сопутствующих заболеваний посттравматического стрессового расстройства и злоупотребления алкоголем у пациентов, перенесших связанную с алкоголем травму, и сосредоточить лечение на обоих состояниях.

Уход за пациентами в состоянии интоксикации дороже, чем за пациентами, не находящимися в состоянии интоксикации, особенно в условиях травмы. Частично это объясняется увеличением количества требуемых вмешательств и исследований, учитывая ненадежность историй болезни и медицинских обследований этих пациентов. Еще один интригующий метод предотвращения насилия, связанного с алкоголем, -повышение цен на алкоголь. Сильная связь между насилием и употреблением алкоголя была неоднократно установлена, поэтому можно предположить, что повышение цены на алкоголь приводит к снижению потребления алкоголя и, как следствие, к насильственным травмам. Аналогичная предпосылка была подтверждена в исследованиях, которые продемонстрировали, что рост цен на сигареты снижает курение среди молодежи (6, 7). Фактически, многочисленные исследования, посвященные вмешательствам в области общественного здравоохранения, направленным на снижение уровня насилия, связанного с алкоголем, показали обратную зависимость между актами насилия (в частности, насилие над детьми и сексуальным партнером) и ценами на алкоголь (8). Ограничение доступа к алкоголю путем повышения налогов или ограничения розничных продаж могло бы стать эффективным методом предотвращения травмирующих событий, связанных с алкоголем.

Поступление в больницу после травматического события в состоянии алкогольного опьянения - прекрасная возможность для терапевтических вмешательств, направленных на реабилитацию.

Одним из препятствий на пути к правильному лечению является определение того, какие пациенты подвергаются наибольшему риску повторной травмы. Исследование всех центров травматологии в США показало, что уровень скрининга пациентов, считающихся алкоголиками, составляет лишь 25%, несмотря на скрининг на алкоголь. В ходе исследования, проведенного в больнице округа Лос-Анджелес, был изучен тест на однократное употребление алкоголя, чувствительность которого составила 76% при выявлении пациентов, которые соответствовали критериям злоупотребления алкоголем. Факторами риска злоупотребления алкоголем были мужской пол и злоупотребление психоактивными веществами в момент травмы.

Учитывая противоречивые данные об эффективности госпитальных вмешательств, направленных на поощрение воздержания у пациентов с травмами, клиницисты могут неохотно тратить время и, следовательно, затраты на выполнение этих вмешательств.

Заклучение

Употребление алкоголя не только удваивает риск быть вовлеченным в травмирующее событие, как проникающее, так и тупое, но также может усложнить первоначальную оценку и привести к более высоким затратам на здравоохранение в расчете на одно травматическое событие. Взаимозависимость между последующим развитием посттравматического стрессового расстройства и случайным или распространенным злоупотреблением алкоголем еще больше увеличивает сложность и стоимость ухода за этой группой населения после события. Хотя успех госпитальных вмешательств был неоднозначным, учитывая относительно низкую стоимость, связанную с кратковременными вмешательствами клиницистов или коллег, преимущества, вероятно, перевешивают затраты. Был разработан ряд инструментов, которые помогли выявить проблемы с употреблением алкоголя и определить, какие пациенты могут получить пользу от такого вмешательства.

References

1. Campbell J.M, Oei T.P. A cognitive model for the intergenerational transference of alcohol use behavior. *Addict Behav.* 2010;35:73–83.
2. Hingson RW, Zha W. Age of drinking onset, alcohol use disorders, frequent heavy drinking, and unintentionally injuring oneself and others after drinking. *Pediatrics.* 2009; 123: 1477–1484.
3. McFarlane A.C. Epidemiological evidence about the relationship between PTSD and alcohol abuse: the nature of the association. *Addict. Behav.* 1998; 23: 813–825.
4. Norza-Céspedes E., Useche-Hernández S., Moreno-Rodríguez J., Granados-León E., Romero-Hernández M. Componentes descriptivos y explicativos de la accidentalidad vial en Colombia: incidencia del factor humano. *Rev Criminalidad.* 2014; 56 (1):157–187.
5. Organización Mundial de la Salud. Informe sobre la situación mundial de la seguridad vial 2013. Apoyo al decenio de acción. Ginebra: Organizacion Mundial de la Salud; 2013.
6. Selway JS, Soderstrom CA, Kufera JA. Alcohol use and testing among older trauma victims in Maryland. *J. Trauma.* 2008;65:442–446.
7. Salim A, Ley E.J, Cryer H.G, Margulies D.R, Ramicone E, Tillou A. Positive serum ethanol level and mortality in moderate to severe traumatic brain injury. *Arch. Surg.* 2009; 144:865–871.
8. Glance L.G., Stone P.W., Mukamel D.B. Increases in mortality, length of stay, and cost associated with hospital-acquired infections in trauma patients. *Arch Surg.* 2011;146 (7):794–801.
9. Piña Tornés A., González Longoria L., González Pardo S. Mortalidad por accidentes de tránsito en Bayamo, Cuba 2011. *Rev Peru Med Exp Salud Publica.* 2014; 31(4):721–724.

İÇİNDƏKİLƏR

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR

HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Mehriban Məhəmməd qızı Təhməzova Azərbaycan dilində işlənən terminlərin əsas xüsusiyyətləri	7
Дурдана Фарман гызы Гумбатова Характер – компромисс как центральный образ в системе образов городской прозы (на материале произведений Ю.Трифонов и Анара)	12
Aytən Nabil qızı Əliyeva Azərbaycanda turizm xidmətləri bazarının formalaşması və inkişaf meyilləri	17
Чинара Давуд гызы Алиева Проблема эвтаназии: право на смерть или вид насилия	21

TƏBİƏT ELMLƏRİ

NATURAL SCIENCES

Ульфет Салман оглу Микайлов Эпидемиологические данные о связи между травмами и злоупотреблением алкоголем	25
--	----

Çapa imzalanmışdır: 29.10.2021

Кағыз formatı: 60/84

H/n həcmi: 3,5

Sifariş: 437

www.aem.az saytında çap olunub

Redaksiya ünvanı: Bakı şəh., Mətbuat prospekti, 529-cu məh.

Tel.: +994 50 209 59 68

+994 55 209 59 68

+994 12 510 63 99

E-mail: info@aem.az

